

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ & ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

Θέμα: Η αρχή της συμμετοχής στην αθηναϊκή δημοκρατία.

Επιβλέπων καθηγητής: Βασίλης Αναστασιάδης

Εκπόνηση: Παρασκευή Πατερή

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	3
Α. Ιδιότητα του πολίτη	5
Β. Περιεχόμενο της συμμετοχής	7
Γ. Ανταπόκριση	26
Επίλογος	49
Βιβλιογραφία	53

Ἐν γάρ ταύτῃ τῇ πόλει...
οὐδείς ἐστὶν ἀνυπεύθυνος τῶν...
πρὸς τὰ κοινὰ προσεληλυθότων.

Αἰσχίνης, Κατὰ Κτησιφώντος (3), 17

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία διερευνά με μια κριτική προσέγγιση το χαρακτήρα και το βαθμό της συμμετοχής των πολιτών στην αθηναϊκή δημοκρατία. Αν και η τελευταία έχει τις ρίζες της στη νομοθεσία του Σόλωνα (594 π.Χ.), μόλις στα μέσα του 5ου αιώνα κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της ίσης συμμετοχής όλων των πολιτών ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της αθηναϊκής δημοκρατίας, και διατηρήθηκε μέχρι την ανατροπή της το 322 π.Χ.¹ Μολονότι η αθηναϊκή δημοκρατία έδινε έμφαση στην ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων, στην πράξη υπήρξαν διάφορες ανισότητες στη συμμετοχή των πολιτών. Αντικείμενο της έρευνας είναι το πεδίο δραστηριοτήτων, στις οποίες καλούνταν να λάβουν μέρος οι πολίτες, έστω και με διαφορετικό εύρος αρμοδιότητας, ακόμη κι αν αυτό δεν ήταν απόρροια συνειδητής επιλογής τους αλλά αποτέλεσμα εξαναγκασμού. Μέσα από αφηγήσεις ιστορικών και φιλοσόφων, αγορεύσεις ρητόρων, αναφορές κωμικών και τραγικών ποιητών, καθώς και μέσα από την ανάγνωση επιγραφών, έχουμε τη δυνατότητα να δούμε τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. και να εξετάσουμε διάφορα ερωτήματα όπως: Με ποιους τρόπους συμμετείχαν οι πολίτες στη δημόσια ζωή της Αθήνας; Ποιες δημοκρατικές αξίες χαρακτήριζαν τη συμπεριφορά του ιδανικού πολίτη; Γιατί οι πολίτες συμμετείχαν ή δεν συμμετείχαν στη δημόσια ζωή της πόλης; Σε τι ποσοστό και πόσο ενεργά διαδραμάτιζαν κάποιο ρόλο στους πολιτειακούς θεσμούς; Πώς αντιλαμβάνονταν τη σχέση τους με την πόλη και τις υποχρεώσεις τους ως πολιτών και πώς διαμόρφωναν ανάλογα με αυτές τη συμπεριφορά τους; Πώς τα προσωπικά τους συμφέροντα συγκρούονταν με τα καθήκοντά τους απέναντι στην πόλη; Πιο συγκεκριμένα, για ποιο λόγο ένας πολίτης, πέρα από το φόβο της τιμωρίας, έπρεπε να αποδεχτεί ως δεσμευτική την εντολή να υπηρετεί στο στρατό, να πληρώνει φόρους ή να δικάζεται για οποιαδήποτε κατηγορία; Ερωτήματα που δεν μπορούν να επιλυθούν με επικλήσεις στο πατριωτικό αίσθημα αλλά μόνο με βάση την ιδιαίτερη αντίληψή τους γύρω από τις υποχρεώσεις προς την κοινότητα.

Η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία ήταν άμεση και, επομένως, στηριζόταν στην προσωπική και συνεχή συμμετοχή των πολιτών. Η συμμετοχή υποστασιοποιεί αυτό

¹ Υπήρξαν δύο ολιγαρχικά διαλείμματα, το 411-410 και το 404-403 π.Χ. Το 322 π.Χ., με την επιβολή ολιγαρχικού καθεστώτος, ο Αντίπατρος επέβαλε την κατοχή κάποιας ιδιοκτησίας ως προϋπόθεση για την ανάκτηση της ιδιότητας του πολίτη (Sinclair, 1997: 25).

που εξήγγειλε η δημοκρατία. Χωρίς λαϊκή συμμετοχή δεν υφίστατο δημοκρατικό πολίτευμα. Για να έχουν υπόσταση και να λειτουργούν σωστά οι δημοκρατικοί θεσμοί, έπρεπε οι πολίτες να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή. Οι πολίτες, δηλαδή, ταυτίζονταν με το κράτος, αφού όλοι καλούνταν να μετέχουν απευθείας στη θέσπιση των κανόνων δικαίου και στη λήψη των αποφάσεων για θέματα που απασχολούσαν την πόλη τους: *«ὅταν δέ εἰς συμβουλήν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν, ἦν δεῖ διὰ δικαιοσύνης πᾶσαν ἰέναι καί σωφροσύνης, εἰκότως ἅπαντος ἀνδρός ἀνέχονται, ὡς παντί προσῆκον ταύτης γε μετέχειν τῆς ἀρετῆς ἢ μή εἶναι πόλεις [αλλά όταν δίνουν για την πολιτική ικανότητα συμβουλή, η οποία πρέπει να δίνεται με απόλυτη δικαιοσύνη και σωφροσύνη, δικαιολογημένα ανέχονται οποιονδήποτε, με τη σκέψη πως αρμόζει να έχουν όλοι την αρετή αυτή, αλλιώς να μην υπάρχουν πόλεις]»* (Πλ. Πρωτ. 323α, μτφρ. Ο. Περδικίδης).

Α. ΠΟΛΙΤΕΣ

Κατά την αρχαιότητα ο όρος *Αθηναίοι* ισοδυναμούσε με τον όρο *πολίτες της Αθήνας*. Ο αρχαίος ελληνικός όρος *πολίτης* παράγεται από τη λέξη *πόλις*, της οποίας τον ορισμό έδωσε ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του: «*ή γάρ πόλις πολιτῶν τι πλήθος ἐστίν* [γιατί η πόλη είναι πλήθος πολιτών]» (Πολ. 1274b42), «*ἔστι δέ κοινωνία πολιτῶν πολιτείας*» (Humbert, 2012: 5) Αν η πόλις ήταν ορισμένη κοινωνία, ήταν κοινωνία πολιτών βάσει πολιτεύματος. Η πόλις δεν οριζόταν γεωγραφικά ή πληθυσμιακά αλλά βάσει της υποταγής μιας ομάδας σε κοινό νόμο. Ο Αριστοτέλης όρισε τον πολίτη ως εκείνον που μετέχει στην εξουσία ως δικαστής και άρχοντας, ως *ἄρχων* και *ἀρχόμενος*, ως φορέας εξουσίας και εξουσιαζόμενος: «*πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενί τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καί ἀρχῆς* [το κύριο γνώρισμα του πολίτη είναι το δικαίωμα να συμμετέχει στην απονομή δικαιοσύνης και στα δημόσια αξιώματα]» (Πολ. 1275a22), «*εἰ δέ ἡ αὐτή ἀρετή ἀρχοντός τε ἀγαθοῦ καί ἀνδρός ἀγαθοῦ, πολίτης δ' ἐστὶ καί ὁ ἀρχόμενος* [αν η αρετή του καλού άρχοντα και του καλού ανθρώπου είναι η ίδια, γιατί πολίτης είναι και ο αρχόμενος]» (Πολ. 1277a21-3).

Στην αθηναϊκή δημοκρατία συμμετείχαν μόνο όσοι είχαν την ιδιότητα του αθηναίου πολίτη. Αυτή αφορούσε κάθε άνδρα που είχε συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας του, είχε εκπληρώσει τη διετή στρατιωτική θητεία και καταγόταν από πατέρα Αθηναίο. Με νόμο του 451 π.Χ., που πρότεινε ο Περικλής, έπρεπε και οι δυο γονεΐς να είναι Αθηναίοι. Έτσι, όμως, αποκλειόταν από τη συμμετοχή ένας σημαντικός αριθμός ελευθέρων πολιτών: οι γυναίκες, οι μέτοικοι, καθώς και η πολυπληθής κατηγορία των δούλων (Flacelière, 1990: 47· Μάνεσης, 1995: 59-60· Finley, 1996: 80· Humbert, 2012: 141).

Για την εγγραφή ενός εφήβου στο μητρώο του δήμου του ήταν απαραίτητη η διαδικασία της *δοκιμασίας*, κατά την οποία όφειλε να αποδείξει ότι ήταν ελεύθερο άτομο, ότι ήταν νόμιμο τέκνο αθηναίου πολίτη και ότι είχε νόμιμη ηλικία. Τα αποδεικτικά στοιχεία εξετάζονταν από τη συνέλευση των δημοτών και στη συνέχεια από τη Βουλή. Η γνησιότητα των πολιτών ελεγχόταν και κατά τη δοκιμασία των

αρχόντων από τη Βουλή και κατά τη διεξαγωγή *διαψηφισμού*², κατά τον οποίο γίνονταν σύγκριση των μετεχόντων σε συνελεύσεις του δήμου και των ονομάτων στα μητρώα του δήμου. Η ιδιοποίηση της ιδιότητας του αθηναίου πολίτη διωκόταν με *γραφή ξενίας*³. Ο ένοχος μπορούσε να στερηθεί την ελευθερία του και να πουληθεί ως δούλος (Σακελλαρίου, 2016: 132).

Ο πολίτης αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως μέλος μιας ομάδας μέσα στην αθηναϊκή κοινωνία με αρκετά προνόμια. Η ιδιότητα του πολίτη ήταν ένα πρόνομιο που διαφυλασσόταν ζηλότυπα. Γενικά, δεν απονεμόταν εύκολα. Οι Αθηναίοι μπορούσαν με ένα διάταγμα να παραχωρήσουν το δικαίωμα του πολίτη σε έναν ξένο (ήταν σπάνιο και αποφασιζόταν από το δήμο) ή να το αφαιρέσουν από ένα δικό τους πολίτη. Η απώλεια του δικαιώματος αυτού λεγόταν *ατιμία*⁴. Στα τέλη της δεκαετίας του 380 π.Χ. τέθηκε ένας όρος, σύμφωνα με τον οποίο, για να είναι έγκυρη η απονομή της ιδιότητας του πολίτη, έπρεπε να επικυρωθεί στην επόμενη συνεδρίαση της εκκλησίας με *απαρτία* 6.000 ατόμων. Ο αριθμός των ενεργών πολιτών κυμαινόταν σύμφωνα με υπολογισμούς από 30.000 έως 60.000. Οι Αθηναίοι έχαναν τα νομικά τους δικαιώματα, αν στερούνταν μερικά ή όλα τα πολιτικά τους δικαιώματα. Για παράδειγμα, ένας οφειλέτης του δημοσίου (και οι κληρονόμοι του) έχανε την ιδιότητα του πολίτη, ώσπου να πληρώσει τα χρέη του (ή να τα πληρώσουν οι κληρονόμοι του) (Sinclair, 1997: 28, 35).

² *Διαψηφισμός* ή *διαψήφισις* λεγόταν η απόφαση (δια ψήφου) για επανεξέταση ειλημμένης απόφασης για θέματα υψίστης σοβαρότητας, όπως ήταν οι πολιτογραφήσεις.

³ *Γραφή ξενίας* ήταν η μήνυση, κατά το αρχαίο αττικό δίκαιο, και η δημόσια δίκη που ακολουθούσε και αφορούσε αντιποίηση δημόσιας θέσης πολίτη ή δικαιώματος κατά την άσκηση δημόσιας υπηρεσίας. Η γραφή αυτή μπορούσε να προκληθεί από οποιονδήποτε αθηναίο πολίτη που είχε πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

⁴ Ο όρος *ατιμία* σήμαινε τη στέρηση τιμών, της συμμετοχής σε δημόσιους χώρους. Πιθανότατα, απαγόρευε στον ένοχο την είσοδο στα μέρη όπου λαμβάνονταν πολιτικές αποφάσεις και αποκλειόταν από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Η ατιμία μπορεί να συνοδευόταν και από κατάσχεση της περιουσίας (Mossé, 2003: 23).

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Κύριο γνώρισμα της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η άμεση, καθημερινή σχεδόν, συμμετοχή του πολίτη στην άσκηση εξουσίας και τις λειτουργίες της πολιτείας, πράγμα που τον καθιστούσε συστατικό στοιχείο της πολιτείας, «μόριο» του πολιτεύματος, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά. Την έννοια της δημοκρατίας ως σύνθεση ελευθερίας και ισότητας, διατύπωσε πρώτος ο Αριστοτέλης, που αναγνώρισε την κυριαρχία της πλειοψηφίας και την ελευθερία ως δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματά της: «*δύο γάρ ἐστὶν οἷς ἡ δημοκρατία δοκεῖ ὠρίσθαι, τὸ πλεῖον εἶναι κύριον καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ* [Γιατί δυο είναι γι' αυτούς τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δημοκρατίας: η κυριαρχία της πλειοψηφίας και η ελευθερία]» (Πολ. 1310a28), «*δημοκρατία μὲν οὖν ἐστὶ πρώτη μὲν ἢ λεγομένη μάλιστα κατὰ τὸ ἴσον...εἴπερ γὰρ ἐλευθερία μάλιστα ἔστιν ἐν δημοκρατίᾳ,...καὶ ἰσότης, οὕτως ἂν εἴη μάλιστα, κοινωνούντων πάντων μάλιστα τῆς πολιτείας ὁμοίως. ἐπεὶ δὲ πλείων ὁ δῆμος, κύριον δὲ τὸ δόξαν τοῖς πλείοσιν, ἀνάγκη δημοκρατίαν εἶναι ταύτην* [Πρώτο είδος δημοκρατίας είναι εκείνο που διακρίνεται κατ' εξοχήν για την ισότητα... Γιατί αν στη δημοκρατία υπάρχουν κυρίως ελευθερία... και ισότητα, τότε θα πρέπει όλοι να μετέχουν στο πολίτευμα με τον ίδιο τρόπο. Επειδή, άλλωστε, πλειοψηφία έχει ο δήμος, αν υπερισχύει η γνώμη των περισσοτέρων, το πολίτευμα τούτο θα είναι κατ' ανάγκη δημοκρατικό]» (Πολ. 1291b30-38).

Ο Αριστοτέλης όρισε τη δημοκρατία ως το πολίτευμα όπου κυριαρχεί ο λαός («*δημοκρατία δ' ἐστὶν ὅταν ἢ κύριον τὸ πλῆθος* [δημοκρατικό είναι το πολίτευμα που ασκεί η πλειοψηφία, τότε το πολίτευμα είναι δημοκρατία]» (Πολ. 1279b23)) και οι άποροι («*δημοκρατία δὲ τούναντίον ὅταν οἱ μὴ κεκτημένοι πλῆθος οὐσίας ἀλλ' ἄποροι* [δημοκρατία είναι το αντίθετο, όταν δηλαδή κυρίαρχοι είναι εκείνοι που δεν έχουν αρκετή περιουσία αλλά είναι άποροι]» (Πολ. 1279b19)), επειδή αυτοί είναι περισσότεροι και ισχύει η θέληση της πλειοψηφίας.

Η ελευθερία από μόνη της δεν αποτελούσε επαρκές στοιχείο. Για την επίτευξή της έπρεπε να διασφαλίζεται η ίση συμμετοχή των πολιτών στη θέσπιση των κανόνων και τη λήψη των αποφάσεων, καθώς και η ίση εφαρμογή τους. Για να κρατεῖ ο δήμος, έπρεπε όλοι οι πολίτες να άρχουν και να άρχονται εξίσου (Μάνεσης, 1995: 51). Γνώρισμα της ελευθερίας ήταν η εναλλαγή σε θέσεις αρχομένων και αρχόντων και η

ισότητα ως προς το ἄρχειν και το ἄρχεσθαι: «Υπόθεσις μὲν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία· ἐλευθερίας δὲ ἐν μὲν τό ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν [Θεμελιώδης δημοκρατική αρχή είναι η ελευθερία· Βασικό χαρακτηριστικό της ελευθερίας είναι ὅτι κάθε πολίτης γίνεται πότε ἄρχοντας και πότε ἀρχόμενος]» (Αριστ. Πολ. 1317a40), «ἐντεῦθεν δ' ἐλήλυθε τό μή ἄρχεσθαι, μάλιστα μὲν ὑπό μηθενός, εἰ δέ μή, κατά μέρος καὶ συμβάλλεται ταύτη πρὸς τήν ἐλευθερίαν τήν κατά το ἴσον [Ἐτσι προέκυψε και η αρχή ὅτι ο πολίτης δεν υποκύπτει σε καμιά εξουσία ἢ αν είναι αδύνατο, υποκύπτει καθέννας με τη σειρά του. Το κύρος της δημοκρατικῆς τούτης αρχῆς συντελεῖ στην ισχυροποίηση της ελευθερίας που βασιζέται στην ισότητα των πολιτῶν]» (Αριστ. Πολ. 1317b15-17), «πρὸς δέ τήν ἀρίστην ὁ δυνάμενος καὶ προαιρούμενος ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν πρὸς τόν βίον τόν κατ' ἀρετήν [Στο ἀριστο (πολίτευμα, πολίτης είναι) εκείνος που μπορεί και θέλει να ἄρχεται και να ἄρχει, ἀποβλέποντας στη ζωή με γνώμονα την ἀρετή]» (Αριστ. Πολ. 1284a2-3).

Και ο Ευριπίδης συμπληρώνει: «δόξαι δέ χρήζω καὶ πόλει πάση τόδε./...καὶ γάρ κατέστησ' αὐτόν ἐς μοναρχίαν/ ἐλευθερώσας τήνδ' ἰσόψηφον πόλιν [Πρέπει ν' αποφασίσουν κι οι πολίτες...Τους ἔχω δώσει ἀπόλυτη εξουσία και λευτεριά με ἴση ψήφο για ὅλους]» (Ικετ.349,352-3) και «οὐ γάρ ἄρχεται / ἑνός πρὸς ἀνδρός, ἀλλ' ἐλευθέρα πόλις./ δῆμος δ' ἀνάσσει διαδοχαῖσιν ἐν μέρει/ ἐνιαυσίαισιν, οὐχί τῷ πλούτῳ διδούς/ τό πλεῖστον, ἀλλά χῶ πένης ἔχων ἴσον [λευτέρη 'ναι η πόλη/ κι ἕνας μονάχα δεν την κυβερνάει./ Κυρίαρχος ο λαός, που κάθε χρόνο/ δίνει την εξουσία σε πολίτες/ με τη σειρά στους πλούσιους δε χαρίζει/ προνόμια παραπάνω κι οι φτωχοὶ ἔχουν/ τα ἴδια δικαιώματα ὅπως ὅλοι]» (Ικετ. 404-8, μτφρ. Τ. Ρούσσο). Η ελευθερία συνίστατο στην πρόσκληση που ἀπηύθυνε ο κῆρυκας στους ἐκκλησιάζοντες πολίτες: «γεγραμμένων δέ τῶν νόμων ὁ τ' ἀσθενής/ ὁ πλούσιός τε τήν δίκην ἴσῃν ἔχει./...τοῦλεύθερον δ' ἐκεῖνο· Τίς θέλει πόλει/ χρηστόν τι βούλευμ' ἐς μέσον φέρειν ἔχων;/...τί τούτων ἔστ' ἰσαίτερον πόλει; [ὅταν ὁμως οι νόμοι είναι γραμμένοι, φτωχός και πλούσιος στέκουν πάντοτε ἴσοι... τη λευτεριά τα λόγια τούτα δείχνουν 'Ποιος ἔχει γνώμη που ωφελεῖ την πόλη και θέλει σ' ὅλους να την φανερώσει;'... Ποια ἰσότητα καλύτερη εσύ ξέρεις;]» (Ικετ. 433-41, μτφρ. Τ. Ρούσσο).

Σε χωρίο του Δημοσθένη γίνεται ἀναφορά στην ελευθερία, τους νόμους και την ἰσότητα: «ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ νόμοις ἐξ ἴσου πολιτεύεσθαι [θέλει την ἰσοπολιτεία με ελευθερία και νομιμότητα]» (Φιλιππικός Δ', 4). Σε ἄλλο λόγο του χαρακτηρίζει την

πόλη της Αθήνας ως *δημοκρατουμένην καί ἐλευθέραν* (Κατά Τιμοκράτους, 5). Οι νόμοι παρείχαν μεν σε όλους τους πολίτες ίσα δικαιώματα και ευκαιρίες για συμμετοχή στο δημόσιο βίο, αλλά η συμμετοχή αυτή δεν ήταν υποχρεωτική. Ελεύθερα μπορούσαν να συμμετέχουν εάν, όποτε και στο μέτρο που επιθυμούσαν: *«ἀποστάς ὅταν αὐτῷ δόξη τῆς πολιτείας (πολλάκις δέ δοκεῖ)* [Αφού αποσύρεται από την πολιτική ζωή, όποτε το θεωρεί βολικό (και το θεωρεί συχνά)]» (Δημ. Περί του Στεφάνου, 308). Άλλο γνώρισμα της δημοκρατίας ήταν η ατομική ελευθερία: *«ἐν δέ τό ζῆν ὡς βούλεται τις. τοῦτο γάρ τῆς ἐλευθερίας ἔργον εἶναι φασίν* [Δεύτερο χαρακτηριστικό είναι να ζει κανείς όπως θέλει, γιατί λένε πως αυτό είναι συνέπεια της ελευθερίας]» (Αριστ. Πολ. 1317b11-12), *«ὅτι ἐξεστι καί λέγειν καί ποιεῖν... ὁ τι ἂν βούληται τις ἐν δημοκρατία* [στη δημοκρατία μπορεί κάποιος να λέει και να κάνει ό,τι θέλει]» (Δημ. Κατά Αριστογείτονος Α').

Η ατομική ελευθερία συνυπήρχε με τη συλλογική ελευθερία: *«ὁ γάρ δῆμος ὁ Αθηναίων κυριώτατος ὢν τῶν ἐν τῇ πόλει ἀπάντων, καί ἐξόν αὐτῷ ποιεῖν ὁ τι ἂν βούληται* [ο λαός της Αθήνας που είναι απόλυτος κύριος όλων των υποθέσεων της πόλης και που έχει δικαίωμα να κάνει ό, τι θέλει]» (Δημ. Κατά Νεαίρας, 88). Ο Θουκυδίδης στον Επιτάφιο εγκωμιάζει την Αθήνα και για την ελευθερία των πολιτών στη διαχείριση των δημόσιων και ατομικών σχέσεών τους: *«Ἐλευθέρως δέ τά τε πρός τό κοινόν πολιτεύομεν καί ἐς τήν πρός ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν* [Καί ὄχι μόνον εἰς τόν δημόσιόν μας βίον πολιτευόμεθα με πνεῦμα ἐλευθέριον, ἀλλά καί εἰς τήν ἀναμεταξύ μας καθημερινήν ἐπικοινωνίαν εἴμεθα ἐλεύθεροι καχυποψίας]» (2, 37, 2, μτφρ. Ε. Βενιζέλου).

Ισονομία ήταν η αρχή της πολιτικής ισότητας, δηλαδή της ισότητας ενώπιον του νόμου (ἀρχων και αρχόμενος δεσμεύονται εξίσου από τους νόμους) και της ισότητας μέσω του νόμου. Αμφότεροι είχαν ίσα πολιτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της ψήφου, της ανάληψης αξιωμάτων, της συμμετοχής στην εκκλησία και τα δικαστήρια (Finley, 1996: 160· Sinclair, 1997: 19). Ο Αριστοτέλης σημειώνει για την ισότητα στη συμμετοχή στην εξουσία: *«δῆμος μὲν γάρ ἐγένετο ἐκ τοῦ ἴσους ὅτι οὖν οἴεσθαι ἀπλῶς ἴσους εἶναι... ἴσοι ὄντες πάντων τῶν ἴσων ἀξιοῦσι μετέχειν* [η δημοκρατία δημιουργήθηκε από το γεγονός ότι, έχοντας οι πολίτες κάποια ισότητα, νόμισαν ότι είναι γενικώς ίσοι]» (Πολ.1301a29, 34) και *«ὁ γάρ ἐπί τοῦ πλήθους ζητοῦσιν οἱ δημοτικοί, τό ἴσον, τοῦτ' ἐπί τῶν ὁμοίων οὐ μόνον δίκαιον ἀλλά καί*

συμφέρον ἐστίν...πολλά συμφέρει τῶν δημοτικῶν νομοθετημάτων,...ἵνα πάντες οἱ ὄμοιοι μετέχωσιν [γιατί η ισότητα που ζητούν οι δημοκρατικοί για τον λαό, είναι και δίκαιη και συμφέρουσα...συμφέρει να εφαρμόζει η πολιτεία πολλούς θεσμούς της δημοκρατίας...για να ανέρχονται στα αξιώματα εκ περιτροπῆς ὅλοι ὅσοι δικαιούνται]» (Πολ.1308a11-15).

Κάθε αθηναῖος πολίτης μπορούσε να λάβει οποιοδήποτε πολιτειακό αξίωμα. Η διάκριση στο δημόσιο βίο δεν εξαρτιόταν από την καταγωγή αλλά από την ικανότητα. Η πενία δεν αποτελούσε εμπόδιο στην ενεργό συμμετοχή. Ο Πλάτων ορίζει τη δημοκρατία ως το πολίτευμα όπου επικρατεί ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων και καταλήψεως αξιωμάτων: «*Δημοκρατία δὴ, οἶμαι, γίγνεται ὅταν οἱ πένητες ...ἐξ ἴσου μεταδῶσι πολιτείας τε καὶ ἀρχῶν* [Δημοκρατία λοιπόν γίνεται, όταν οι φτωχοί... επιμερίζουν εξίσου τη συμμετοχή στο πολίτευμα και στις εξουσίες]» (Πολιτεία, 557a). Τονίζει την ελευθερία και την παρρησία: «*ἐλευθερίας ἢ πόλις μεστή καὶ παρρησίας γίγνεται, καὶ ἐξουσία ἐν αὐτῇ ποιεῖν ὃ τι τις βούλεται*; [και η πόλη δεν είναι γεμάτη από ελευθερία δράσης και λόγου, και δεν υπάρχει σ' αυτή η δυνατότητα να κάνει ο καθένας ὅ,τι θέλει;]» (Πολιτεία 557b).

Ο Αριστοτέλης ορίζει την ισότητα ως την επικράτηση της γνώμης του λαού: «*τό μὲν γάρ ἴσον δίκαιον δοκεῖ εἶναι, ἴσον δ' ὃ τι ἂν δόξη τῷ πλήθει, τοῦτ' εἶναι κύριον, ἐλεύθερον δέ (καὶ ἴσον) τό ὃ τι ἂν βούληται τις ποιεῖν* [Γιατί επικρατεί η άποψη ότι η έννοια του δικαίου ταυτίζεται με την έννοια της ισότητας, και ισότητα σημαίνει εκείνο που αποφασίζει ο λαός ελευθερία και ισότητα είναι να κάνει κανείς εκείνο που θέλει]» (Πολιτ. 1310a30-33). Σχετικά με την ισότητα ο Δημοσθένης τονίζει ότι «*τῶν ἴσων καὶ τῶν δικαίων ἕκαστος ἡγεῖται ἑαυτῷ μετεῖναι ἐν δημοκρατία* [είναι η πίστη του καθενός ότι στη δημοκρατία ζει με ισότητα και δικαιοσύνη]» (Κατά Μειδίου, 67) και, για την ισότητα απέναντι στους νόμους, «*Μηδέ νόμον ἐξεῖναι ἐπ' ἀνδρί θεῖναι, ἐάν μή τόν αὐτόν ἐπί πᾶσιν Ἀθηναίοις [τιθῆ] ...ὥσπερ γάρ τῆς ἄλλης πολιτείας ἴσον μέτεστιν ἑκάστῳ, οὕτω καὶ τούτων ἴσον μετέχειν ἕκαστον ἀξιοῖ* [Απαγορεύεται να θεσπιστεί νόμος, ο οποίος θα αφορά έναν μόνο άνθρωπο, αν δεν ισχύει εξίσου για όλους τους Αθηναίους]» (Κατά Τιμοκράτους 59). Ο Θουκυδίδης στον Επιτάφιο αναφέρει σχετικά «*μέτεστι δέ κατά μὲν τούς νόμους πρός τα ἴδια διάφορα πᾶσι τό ἴσον* [αλλά διά μὲν τῶν νόμων ἀσφαλίζεται εἰς ὅλους ἰσότης δικαιοσύνης διά τά ἰδιωτικά των συμφέροντα]» (2, 37, 1, μτφρ. Ε. Βενιζέλου).

Η ελεύθερη έκφραση γνώμης (παρρησία) και το ίσο δικαίωμα ελευθερίας του λόγου (ισηγορία) κυριαρχούσαν στην εκκλησία του Δήμου. Η ισηγορία αποτελούσε πολιτικό δικαίωμα και ατομική ελευθερία και, μαζί με το διάλογο, συνιστούσαν τις καίριες προϋποθέσεις της λήψης πολιτικών αποφάσεων στην αθηναϊκή δημοκρατία (Μάνεσης, 1995: 58). Απόσπασμα από τραγωδία του Ευριπίδη μαρτυρεί το συνδυασμό της ελευθερίας και της παρρησίας των Αθηναίων με την ακμή της πόλης τους: «*ἐλεύθεροι παρρησία θάλλοντες* [να ζουν...με λεύτερη τη γλώσσα]» (Ιππόλυτος 421-423, μτφρ. Τ. Ρούσσο).

Οι υποχρεώσεις και οι ευθύνες των πολιτών στο επίπεδο της πόλης χωρίζονταν σε θρησκευτικές, στρατιωτικές, οικονομικές, πολιτικές και δικαστικές. Η υπέρτατη υποχρέωση του πολίτη ήταν η στρατιωτική. Εκ παραδόσεως ο οπλίτης συνιστούσε πρότυπο πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη έφερε το αποκλειστικό προνόμιο της οπλοφορίας για την υπεράσπιση της πολιτείας. Οι έφηβοι κατά τη στρατιωτική τους θητεία ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν ως φρουροί μέσα στην Αττική και εκπαιδεύονταν στο να πολεμούν ως οπλίτες (Sinclair, 1997: 61, 63). Κατά την τελετή του οπλισμού τους ή στο τέλος της θητείας τους ορκίζονταν και δεσμεύονταν για όλη τη ζωή τους με στρατιωτικές υποχρεώσεις και με καθήκοντα καλού πολίτη (Σακελλαρίου, 2016: 131): «*Οὐ καταισχνῶ ὄπλα τὰ ἱερά...καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κρινόντων ἐμφρόνως καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἰδρυμένοις πείσομαι καὶ οὐστὶνας ἄν ἄλλους τό πλῆθος ἰδρύσῃται ὁμοφρόνως...καὶ ἱερά τὰ πάτρια τιμήσω* [Δεν θα ντροπιάσω τα όπλα τα ιερά ...και θα υπακούσω πρόθυμα σ' αυτούς που δικάζουν κάθε φορά και θα πολιτεύομαι σύμφωνα με τους καθιερωμένους θεσμούς και σύμφωνα με όσους άλλους ο λαός με κοινή απόφαση θα καθιερώσει... Και θα τιμήσω τα πατροπαράδοτα ιερά]» (Λυκούργος Κατά Λεωκράτους, 77, μτφρ. Σ. Καργάκος).

Η δύναμη, βέβαια, της Αθήνας κατά την περίοδο που εξετάζουμε βασιζόταν στο ναυτικό. Οι Αθηναίοι έκαναν έκκληση στους μετοίκους να υπηρετήσουν στο στόλο. Αλλά το μεγαλύτερο μέρος του πεζικού, των ιπέων και των ναυτών αποτελούνταν από αθηναίους πολίτες (Cohen, 1992: 140). Οι απαιτήσεις της πόλης ήταν ανάλογες με τον πλούτο του καθενός. Οι πιο πλούσιοι, οι πεντακοσιομέδιμνοι

και οι *τριακοσιομέδιμνοι* (είχαν εισόδημα πεντακοσίων και τριακοσίων μεδίωνων⁵ αντίστοιχα) υπηρετούσαν ως ιππείς. Ήταν υποχρεωμένοι να συντηρούν άλογο, καθώς είχαν αυτή την οικονομική δυνατότητα. Οι διακοσιομέδιμνοι, στους οποίους ανήκαν οι μεσαίοι και οι μικροϊδιοκτήτες, ονομάζονταν *ζευγίται* και υπηρετούσαν ως οπλίτες. Η τελευταία κατηγορία, οι προλετάριοι, οι *θήτες*,⁶ υπηρετούσαν ως ψιλοί στο ελαφρύ πεζικό ή ως έμμισθοι κωπηλάτες ή ιπποκόμοι (Cohen, 1992: 141· Σακελλαρίου, 2016: 280). Οι πολίτες στρατεύονταν κατά φυλές. Οι οπλίτες κάθε φυλής σχημάτιζαν μια μονάδα που λεγόταν *τάξις*. Η βουλή είχε κατάλογο των στρατευσίμων, των ιππέων και των *άμίπων*, πεζών που μάχονταν ανάμεικτοι με τους ιππείς (Σακελλαρίου, 2016: 280).

Θρησκευτική εξουσία ανεξάρτητη από το κράτος δεν υπήρχε. Η σχέση κράτους και θρησκείας δεν περιοριζόταν μόνο στην τέλεση θρησκευτικών εκδηλώσεων με αποφάσεις του δήμου ή της βουλής και των αρχόντων. Κάθε συνεδρίαση του δήμου, της βουλής και των δικαιοδοτικών οργάνων άρχιζε με ιερουργίες και εξαγνιστικές πράξεις, ενώ οι οίωνοι καθόριζαν την εξέλιξή της. Οι τοπικές λατρείες και εορτές αποτελούσαν κεντρικά σημεία στη θρησκεία και την πολιτιστική ζωή των δήμων. Οι Αθηναίοι της υπαίθρου συμμετείχαν περισσότερο σε αυτές παρά στις εορτές που διεξάγονταν έξω από τα όρια του δήμου τους. Ωστόσο, μεγάλος αριθμός δημοτών της υπαίθρου πρέπει να συμμετείχε μαζί με τους κατοίκους της Αθήνας στο θέαμα των μεγάλων εορτών της πόλης, όπως στα Παναθήναια. Οι Αθηναίοι προέβαλλαν και εκμεταλλεύονταν την εορτή αυτή για θρησκευτικούς και πολιτικούς λόγους. Τα Παναθήναια αντικατόπτριζαν την πολιτική και κοινωνική αξία της θεάς Αθηνάς που προστάτευε την πόλη, καθώς η επίσημη λατρεία της προκαλούσε υπερηφάνεια για την πόλη και σεβασμό για τη θεά (Sinclair, 1997: 62-3).

⁵ *Μέδιμνος* ήταν το κυριότερο μέτρο χωρητικότητας για ξηρά εδώδιμα στην Αθήνα που το θέσπισε ο Σόλων για στερεά σε κόκκους, ξηρούς καρπούς, κριθάρι και, κυρίως, για το σιτάρι. Κυμαινόταν ανά εποχές και περιοχές από 52 έως 59 σημερινά λίτρα.

⁶ Οι *θήτες* ήταν μέλη της κατώτερης αθηναϊκής τάξης, στην οποία ανήκαν όσοι δεν είχαν καθόλου ιδιοκτησία, αλλά μετείχαν στην εκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια. Ο Κλεισθένης έδωσε και στους θήτες το δικαίωμα να εκλέγονται *βουλευταί*. Γύρω στο 450 π.Χ. οι θήτες απέκτησαν το δικαίωμα να καταλαμβάνουν θέσεις των Εννέα αρχόντων.

Οι εύποροι προσδιορίζονται από τον Αριστοτέλη ως «εκείνοι που υπηρετούν την πόλη με την περιουσία τους», δηλ. «*τὸ ταῖς οὐσίαις λειτουργοῦν, ὃ καλοῦμεν εὐπόρους* [όσοι εξυπηρετούν την πόλη με τις περιουσίες τους, που τους ονομάζουμε εύπορους]» (Πολιτ. 1291a33). Επρόκειτο για εκείνους που ήταν υποχρεωμένοι με βάση την περιουσία τους να αναλάβουν τη χορηγία⁷, την τριηραρχία και άλλες λειτουργίες ή υπηρεσίες κοινής ωφελείας, και πιθανόν και όσους πλήρωναν εισφορά. Η εισφορά, άμεσος φόρος περιουσίας ή φόρος πολέμου, επιβαλλόταν στις τρεις ανώτερες τάξεις (εκτός από τους θήτες) και προοριζόταν για πολεμικές ανάγκες. Αυτοί οι φόροι ήταν απρόβλεπτοι και μπορούσαν να επιφέρουν δήμευση περιουσίας λόγω μη πληρωμής. Περισσότερο αποδεκτές στους εύπορους ήταν οι ετήσιες και τακτικές *λειτουργίες*, δημόσιες υπηρεσίες οριζόμενες από τη συνέλευση. Η λειτουργία δήλωνε την υποχρέωση ενός πολίτη να αναλάβει τη δαπάνη συγκεκριμένου έργου, όπως οι θρησκευτικές ή πολιτιστικές εκδηλώσεις (χορηγία) και οι εξοπλισμοί (Cohen, 1992: 140· Sinclair, 1997: 71, 236, 139· Adkins, 2010: 236· Humbert, 2012: 149).

Η ευθύνη για τη συντήρηση πολλών τοπικών εορτών είτε με δημοτικά κεφάλαια είτε με λειτουργίες ανήκε στους δήμους. Οι δήμοι ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση των καταλόγων των πολιτών και ενός περιουσιακού μητρώου που αποτελούσε τη βάση για την εξακρίβωση της υποχρέωσης ενός ατόμου για την καταβολή φόρου περιουσίας και την ανάληψη λειτουργιών. Η ενεργητικότητα της αθηναϊκής ζωής ήταν ανάλογη προς την προθυμία των Αθηναίων πολιτών να συμμετέχουν στη ζωή του δήμου τους και να αναλαμβάνουν μεγαλύτερες ευθύνες στην πόλη (Sinclair, 1997: 60). Ο αθηναίος πολίτης συμμετείχε άμεσα τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο στη λήψη των αποφάσεων της τοπικής διοίκησης και των άλλων πολιτειακών οργάνων (Flacelière, 1990: 48· Ρομποκού, 1999: 24).

Καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία του πολιτεύματος είχαν οι δήμοι με τη συνεχή και άμεση συμμετοχή των δημοτών τους. Αυτοί αποτέλεσαν τη νέα τοπική διοικητική μονάδα που εισήγαγε ο Κλεισθένης. Κάθε δήμος ήταν μικρογραφία της πόλης. Η συνέλευση των δημοτών λάμβανε χώρα στην αγορά είτε τακτικά είτε

⁷ Χορηγία ήταν η ανάληψη της δαπάνης για το ανέβασμα μιας θεατρικής παράστασης, που θα λάμβανε μέρος σε δραματικούς αγώνες. Ο χορηγός όφειλε να αναλάβει τα έξοδα για την κάλυψη των αναγκών του χορού ενός θεατρικού έργου ή διαφόρων γιορτών για αρκετές ημέρες.

εκτάκτως με προκαθορισμένη ημερήσια διάταξη. Οι δημότες συμμετείχαν άμεσα σε όλες τις συζητήσεις. Οι αποφάσεις είχαν τη μορφή ψηφισμάτων⁸ με αναφορά του ονόματος του δημότη που έκανε την πρόταση. Η διαδικασία που ακολουθούσαν οι συνελεύσεις των δήμων για τη λήψη των αποφάσεων δεν διέφερε και πολύ από εκείνη της εκκλησίας του Δήμου (Ρομποκού, 1999: 20-4).

Ο μέσος πολίτης εξαρτιόταν πλήρως από προφορικές αναφορές για να πληροφορηθεί για τις δημόσιες υποθέσεις. Υπήρχαν και γραπτά κείμενα, ένα είδος κρατικών αρχείων σε δημόσιους χώρους σε λίθινες ή χάλκινες επιγραφές. Κάθε πολίτης ήταν ελεύθερος να δει τα αρχεία. Οι πολίτες ήταν μέλη σε διάφορες ομάδες, όπως σε επαγγελματικές και λατρευτικές οργανώσεις, που προσφέρονταν για ανταλλαγή ειδήσεων και για συζήτηση. Συναθροίζονταν σε ανοιχτούς χώρους στην αγορά ή τις πανηγύρεις, το λιμάνι και τις πλατείες. Και δεν συνέβαιναν μόνο στο άστυ αυτά. Οι αγρότες ζούσαν σε χωριά με τα τοπικά κέντρα λατρείας και είχαν περιοδικές συναθροίσεις, δηλαδή τη δική τους πολιτική ζωή που ήταν συνδεδεμένη με την πολιτική ζωή της πόλης-κράτους (Finley, 1996: 92-3).

Η αθηναϊκή δημοκρατία προέβλεπε επίσης πολλαπλές διαδικασίες στον πολιτικό και δικαστικό τομέα. Υπήρξε προϊόν εξέλιξης που άρχισε με τον Δράκοντα (περί το 620 π.Χ.), συνεχίστηκε με τον Σόλωνα (594 π.Χ.) και τον Κλεισθένη (508 π.Χ.), και ολοκληρώθηκε με τον Εφιάλτη (594 π.Χ.) (Μάνεσης, 1995: 49). Το πολίτευμα έγινε έργω και λόγω δημοκρατία, δηλαδή λαϊκή κυριαρχία. Ο πολίτης συμμετείχε στην εξουσία σύμφωνα με νόμους⁹. Η εκκλησία του δήμου, η λαϊκή συνέλευση, αποτελούσε το κύριο πολιτειακό όργανο και την ανώτατη αρχή του κράτους. Η Αθήνα ήταν μια άμεση δημοκρατία και όλοι οι ενήλικοι άνδρες πολίτες μετά τη στρατιωτική τους θητεία είχαν δικαίωμα συμμετοχής στη λαϊκή συνέλευση, ανεξάρτητα από την οικονομική ή κοινωνική τους κατάσταση. Ο δήμος αποφάσιζε για όλα ανέκκλητα (*«τό μεν οὖν πάντας καί περί άπάντων δημοτικών [Η κατανομή όπου όλοι αποφασίζουν για όλα είναι δημοκρατική]»*) (Αριστ. Πολ. 1298a10)), από

⁸ Στην αθηναϊκή δημοκρατία οι αποφάσεις της βουλής και της εκκλησίας του δήμου λαμβάνονταν με ψήφους (χαλίκια). Τα ψηφίσματα ήταν ειδικοί κανόνες δικαίου, που προϋπέθεταν την ύπαρξη νόμου.

⁹ Ο νόμος στην αρχαία Αθήνα αποτελούσε κανόνα δικαίου που είχε γενικό χαρακτήρα· δε ρύθμιζε δηλαδή διαδικαστικά και λεπτομερειακά θέματα. Ως νόμοι θεωρούνταν αυτοί που είχαν θεσπίσει ο Δράκων, ο Σόλων και ο Κλεισθένης (Ρομποκού, 1999: 10)

υψίστης σημασίας ζητήματα έως ασήμαντες διοικητικές λεπτομέρειες, και ασκούσε έλεγχο σε όλα τα όργανα του κράτους. Εκτός από την εκλογή των αξιωματούχων, είχε πλήρη εξουσία σε όλα τα νομοθετικά και διοικητικά ζητήματα. Οι αποφάσεις δεν έπρεπε να αντιβαίνουν προς την ισχύουσα νομοθεσία. Κρίσιμα σημεία της άσκησης της νομοθετικής εξουσίας ήταν η συζήτηση μεταξύ των συνεδριζόντων πολιτών, καθώς η διατύπωση ψηφίσματος και η διεξαγωγή ψηφοφορίας για να εξακριβωθεί η έγκριση από την πλειοψηφία. Οι νόμοι θεωρούνταν ανώτεροι, γενικότεροι, θεμελιωδέστεροι και μονιμότεροι. Οι πολίτες εξέφραζαν την επιλογή τους με χειροτονία, με όστρακα ή με ψήφους, ανάλογα με την ανάγκη της επίτευξης μυστικότητας και της καταμέτρησης των ελάχιστα απαιτούμενων ψήφων. Σε θέματα όπως ο οστρακισμός ή η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων απαιτούνταν τουλάχιστον 6000 ψήφοι. Κάθε πολίτης μπορούσε να υποβάλει μια πρόταση και να απευθυνθεί είτε στο δήμο είτε τη βουλή. Ο δήμος έστελνε την πρόταση στη βουλή και την καλούσε να συντάξει προβούλευμα¹⁰ (Sinclair, 1997: 78, 130· Ρομποκού, 1999: 10-12· Σακελλαρίου, 2016: 150, 165, 240-2, 252). Η συνέλευση δεν μπορούσε να ψηφίσει κάτι, εάν δεν είχε συζητηθεί, δεν είχε υποβληθεί εισήγηση (προβούλευμα) προηγουμένως από τη βουλή και δεν είχε περιληφθεί στην ημερήσια διάταξη από τους πρυτάνεις. Η ανταπόκριση της συνέλευσης στο προβούλευμα μπορούσε να κυμανθεί από την πλήρη αποδοχή μέχρι την απόρριψη, πράγμα που η βουλή αναγνώριζε με τη φράση «ὄ τι ἂν τῷ Δήμῳ δοκεῖ ἄριστον εἶναι» (Μάνεσης, 1995: 68).

Η εκκλησία συνεδρίαζε εκτάκτως κάθε φορά που υπήρχε ανάγκη ή τακτικά, για λόγους οικονομικούς, τέσσερις φορές ανά πρυτανεία, δηλαδή σαράντα φορές το χρόνο. Αρμόδια αρχή να συγκαλέσει το δήμο ήταν οι πρυτάνεις. Επίσης, πρωτοβουλία συγκλήσεως είχαν ο ίδιος ο δήμος, η βουλή που κατήρτιζε την ημερήσια διάταξη και όριζε την ημέρα και οι στρατηγοί, που όφειλαν να απευθυνθούν σχετικά στη βουλή. Κανονικά η εκκλησία διεκπεραίωνε όλα τα θέματα της ημερήσιας διάταξης. Η συνεδρίαση διακοπτόταν σε περίπτωση κακού καιρού. Η διάρκεια εξαρτιόταν από την έκταση που έπαιρναν οι συζητήσεις και από τις καιρικές συνθήκες. Άρχιζε την αυγή και μπορούσε να συνεχιστεί μέχρι το σούρουπο

¹⁰ Το *προβούλευμα* ήταν προκαταρκτική απόφαση ή διάταξη της Βουλής, η οποία συζητούσε όλα όσα επρόκειτο να υποβληθούν στην εκκλησία του δήμου. Αν η γνωμοδότηση αυτή της βουλής ήταν θετική, το *προβούλευμα* εισαγόταν στην εκκλησία του δήμου και, αν λάμβανε και εκεί έγκριση, γινόταν *βούλευμα*.

(Σακελλαρίου, 2016: 165, 249, 252). Προέδρευαν στη συνέλευση οι πενήντα πρυτάνεις μιας από τις δέκα φυλές, δηλαδή τα μέλη της βουλής που αποτελούσαν την εποπτεύουσα αρχή κατά το ένα δέκατο του χρόνου (τριάντα πέντε ή τριάντα έξι μέρες περίπου). Τον 5^ο αιώνα πρόεδρος της εκκλησίας του δήμου ήταν ο πρόεδρος των πρυτάνεων, ο *επιστάτης*. Η συνεδρία άνοιγε με θρησκευτικές διατυπώσεις και τελετουργία και στη συνέχεια ο κήρυκας με εντολή του προέδρου διάβαζε την ημερήσια διάταξη και απηύθυνε μια γενική πρόσκληση: «*Τίς ἀγορεύειν βούλεται; [Ποιός θέλει να μιλήσει;]*» (Αριστοφ. Αχαρνής 45). (Flacelière, 1990:51,53· Cohen,1992:128). Κάθε αθηναίος καλείτο να ασκήσει την κρίση του, βασιζόμενος στις συμβουλές των ειδικών και των πολιτικών ηγετών.

Κάθε χρόνο γινόταν ψηφοφορία σχετικά με το ενδεχόμενο τροπολογίας της ισχύουσας νομοθεσίας (*επιχειροτομία* των νόμων). Εάν η απάντηση ήταν αρνητική, δεν συνέβαινε τίποτε. Εάν ήταν θετική, εκκινούσε μια περίπλοκη διαδικασία για την τροποποίηση της νομοθεσίας. Κάθε πολίτης μπορούσε να προτείνει ένα νόμο γραπτά μπροστά στο μνημείο των Επωνύμων Ηρώων¹¹ και η πρότασή του διαβαζόταν για να δημοσιοποιηθεί (Sinclair, 1997: 96-7· Ρομποκού, 1999: 14). Η εκκλησία ασκούσε τη διοικητική-εκτελεστική δικαιοδοσία της μέσω ενός μεγάλου αριθμού αξιωματούχων και της βουλής των Πεντακοσίων. Ήλεγχε όλους τους τομείς της διοικήσεως, όπου εμπλέκονταν πολλές -κυρίως συλλογικές- αρχές, επανδρωμένες από πολίτες χωρίς ειδικές γνώσεις και πείρα.

Ο απαραίτητος συνδετικός κρίκος όλων των αρχών στο αθηναϊκό δημοκρατικό σύστημα ήταν η σχέση ανάμεσα στη βουλή και την εκκλησία. Το κυριότερο έργο της Βουλής ήταν η προπαρασκευή (*προβουλεύειν*) των ζητημάτων που θα συζητούσε και θα αποφάσιζε η εκκλησία. Όλα τα θέματα, πριν εγγραφούν από τους πρυτάνεις στην ημερήσια διάταξη της εκκλησίας, συζητούνταν στη βουλή, η οποία εξέταζε αν κάθε πρόταση ψηφίσματος ήταν σύννομη και υπέβαλλε τις

¹¹ Το *Μνημείο Επωνύμων Ηρώων* ήταν μαρμάρινη εξέδρα στην οποία βρίσκονταν τα χάλκινα αγάλματα των δέκα ηρώων που αναπαριστούσαν τις φυλές της Αθήνας. Ήταν ένα σημαντικό πληροφοριακό κέντρο για τους αρχαίους Αθηναίους και χρησιμοποιούνταν ως μνημείο όπου δημοσιεύονταν τα «λευκώματα» (βαμμένες λευκές ξύλινες σανίδες), πάνω στα οποία αναγραφόταν οι προτεινόμενοι νόμοι, τα διατάγματα και οι αποφάσεις.

εισηγήσεις της με «προβουλεύματα», δηλαδή γνωμοδοτούσε στην Εκκλησία. Η γνώμη της δεν ήταν δεσμευτική, ήταν όμως καθοριστική. Η αλληλεξάρτηση εκκλησίας-βουλής καθρεφτιζόταν στη φράση με την οποία άρχιζαν όλοι οι νόμοι και τα ψηφίσματα: «ἔδοξε τῇ βουλῇ καί τῷ δήμῳ» (Ρομποκού, 1999: 16, 18). Ως άμεσος εντολοδόχος του δήμου, η βουλή ήταν επικεφαλής του διοικητικού μηχανισμού. Είχε την επίβλεψη για την εφαρμογή των αποφάσεων της εκκλησίας του δήμου και τον έλεγχο όλων των άλλων αξιωματούχων της πόλης. Ήλεγχε αν τηρούν τους νόμους και παρέπεμπε τους παραβάτες σε ηλιαστικό δικαστήριο. Οι άρχοντες υπέβαλλαν στη βουλή αναφορές και εκείνη τους έδινε εντολές-ψηφίσματα. Επιπλέον, η βουλή παρακολουθούσε όλες τις δημοσιονομικές πράξεις που εκτελούνταν από τις αρμόδιες αρχές. Ήλεγχε το ιππικό και το ναυτικό. Εκδίκασε υποθέσεις λιγότερο σημαντικές από ό,τι η Ηλιαία ή ο δήμος και επέβαλλε πρόστιμο (*επιβολή*) έως 500 δρχ. Η ποινική δικαιοδοσία της ήταν περιορισμένη και οι αποφάσεις της δεν ήταν τελεσίδικες (Sinclair, 1997: 76, 85-7· Σακελλαρίου, 2016: 174-6). Χάρη στο μεγάλο αριθμό των μελών της και την ποικιλία των λειτουργιών που ασκούσε, η βουλή παρείχε την ευκαιρία στους αθηναίους πολίτες να γνωρίσουν από κοντά τις υποθέσεις της πόλης τους. Εξασφάλιζε το συντονισμό ανάμεσα στην εκκλησία, τους αξιωματούχους και τα δικαστήρια (Sinclair, 1997: 77). Είχε επιρροή, αλλά δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την κυριαρχία του δήμου. Ο δήμος έπαιρνε τις τελικές αποφάσεις, τόσο στη συνέλευση όσο και τα δικαστήρια. Εξάλλου, βουλευτές και άρχοντες, λόγω του όρκου που έδιναν και της υποχρέωσης λογοδοσίας τους ¹², ήταν υποταγμένοι στο δήμο (Sinclair, 1997: 119-120). Η βουλή κατείχε κρίσιμη θέση στη λειτουργία της δημοκρατίας λόγω των δεσμών της με όλους τους άλλους φορείς (εκκλησία, δικαστήρια, αξιωματούχους), ενώ η συμμετοχή πολιτών ικανών και πρόθυμων να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις των μελών της, ήταν ζωτικής σημασίας.

Η βουλή των Πεντακοσίων ιδρύθηκε με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508/7π.Χ.), σε αντικατάσταση της βουλής των Τετρακοσίων. Οι βουλευτές στρατολογούνταν από ολόκληρο το σώμα των πολιτών: κάθε χρόνο κληρώνονταν με κουκιά (*άπό κνάμων, κυαμεντοί*) πενήντα βουλευτές από κάθε φυλή, λαμβάνοντας

¹² Η λογοδοσία της απερχόμενης βουλής γινόταν ενώπιον της εκκλησίας του Δήμου, η οποία, μετά από διερεύνηση της όλης διαχείρισης και του έργου της, εξέφραζε την επιδοκιμασία της με την απονομή χρυσού στεφάνου. Η άρνηση της εκκλησίας να απονεμίει στη βουλή χρυσό στέφανο συνιστούσε ηθικό στιγματισμό όλων των βουλευτών (Αδάμ – Μαγνήσαλη, 2004: 142).

υπόψη τον αριθμό των δημοτών κάθε δήμου. Έναν ολόκληρο χρόνο, και το μέγιστο δυο φορές στη ζωή τους, ήταν στην υπηρεσία του κράτους. Βασικές προϋποθέσεις για την ανάληψη του αξιώματος ήταν η ιδιότητα του αθηναίου πολίτη και το ελάχιστο όριο ηλικίας των τριάντα ετών. Επιπρόσθετα, για να εκλεγεί κάποιος, δε θα έπρεπε να είχε καταδικαστεί για διάπραξη αδικήματος που θα τον καθιστούσε άτιμο. Κάθε αθηναίος πολίτης είχε μεγάλες πιθανότητες να γίνει μέλος της βουλής. Οι βουλευτές, πριν αναλάβουν καθήκοντα, υποβάλλονταν από την προηγούμενη βουλή σε μια προκαταρκτική εξέταση, τη *δοκιμασία*, που επαλήθευε βάσει ελέγχου του δημοτολογίου ότι το άτομο ήταν γνήσιος πολίτης και είχε εκπληρώσει τις οικονομικές, στρατιωτικές και άλλες υποχρεώσεις του. Όσοι περνούσαν τη *δοκιμασία*, έδιναν το βουλευτικό όρκο. Με τη λήξη της θητείας, ακολουθούσε λογοδοσία, όπως συνέβαινε με όλους τους αξιωματούχους (Μάνεσης, 1995: 64-5· Αδάμ-Μαγνήσαλη, 2004: 33-8).

Μια αντιπροσωπευτική επιτροπή της βουλής, οι πενήντα βουλευτές κάθε φυλής, εναλλάσσονταν στην εξουσία και διατελούσαν πρυτάνεις, δηλαδή πρόεδροι της βουλής, το ένα δέκατο του έτους, δηλαδή κατά μια πρυτανεία¹³. Ήταν οι ανώτατοι άρχοντες του κράτους. Αυτοί συγκαλούσαν τη βουλή καθημερινά, εκτός από τις αποφράδες μέρες και τις γιορτές, και σε έκτακτες περιπτώσεις ακόμη και τη νύχτα. Ήταν πάντοτε σε κατάσταση ετοιμότητας και συμβίωναν στο πρυτανείο καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας τους. Βασικό τους έργο ήταν η προπαρασκευή των συνελεύσεων της βουλής και η εισήγηση της ημερήσιας διάταξης της εκκλησίας. Παράλληλα, είχαν την εποπτεία του συνόλου των διοικητικών και λοιπών έργων της βουλής. Ο συντονιστής τους, ο επιστάτης που κληρωνόταν και ασκούσε τα καθήκοντά του για ένα ημερονύκτιο, ήταν συμβολικά ο αρχηγός του κράτους. Είχε την ευθύνη της φύλαξης των κλειδιών των ιερών θησαυροφυλακίων και της δημόσιας σφραγίδας. Προέδρευε στη Βουλή και την εκκλησία, ενώ μπορούσε μόνο μια φορά να καταλάβει αυτό το αξίωμα (Flacelière, 1990: 56-7· Cohen, 1992: 132· Humbert, 2012: 93· Σακελλαρίου, 2016: 177).

¹³ Επειδή οι φυλές ήταν δέκα, το πολιτικό -που ταυτιζόταν με το ηλιακό έτος- χωριζόταν σε δέκα πρυτανείες.

Το θεμέλιο της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η κυριαρχία του δήμου, η οποία εκφραζόταν με τις συνελεύσεις και τα δικαστήρια. Όπως προαναφέρθηκε, κατά τον Αριστοτέλη, πολίτης είναι «ὃ γάρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς καὶ κριτικῆς [εκείνος που συμμετέχει είτε στη βουλευτική είτε στη δικαστική εξουσία]» (Πολ. 1275b18-9). Ο λαός της Αθήνας συμμετείχε στη δικαστική εξουσία μέσω της εκκλησίας του δήμου και του δικαστηρίου της Ηλιαίας. Πρόκειται για ένα από τα πλέον δημοκρατικά μέτρα, κατά τη μαρτυρία του Αριστοτέλη, καθότι «κύριος γάρ ὢν ὁ δῆμος τῆς ψήφου, κύριος γίνεταί τῆς πολιτείας [γιατί ὄντας ο δήμος κύριος της (δικαστικής) ψήφου, γινόταν και κύριος της πολιτείας]» (Αθ. πολ. 9). Η Ηλιαία (ἡλία, συνώνυμη του ἐκκλησία, στα δωρικά σημαίνει «συγκεντρωμένος λαός») μπορεί να ορισθεί ως η λαϊκή συνέλευση σε καθήκοντα δικαστή (Humbert, 2012: 77- 8). Η αρμοδιότητά της περιγράφεται από τον Αριστοτέλη ως «το δικαίωμα εφέσεως στα δικαστήρια του λαού» («ἢ εἰς τό δικαστή[ριον] ἔφε[σι]ς [η ἔφεση κατά των δικαστικῶν αποφάσεων (ενώπιον του δήμου)]» (Αθ. Πολ. 9.1)).

Η Αθήνα φημιζόταν για το δικαστικό της σύστημα. Η αθηναϊκή δημοκρατία είχε πολλά δικαστήρια που διακρίνονταν σε αυτά της λαϊκής κυριαρχίας, αυτά με μέλη ισόβια, όπως ο Ἄρειος Πάγος, και αυτά των κληρωτῶν ετήσιων ἀρχόντων. Το σημαντικότερο δικαστήριο, που δημιουργήθηκε από τον Σόλωνα, ήταν η Ηλιαία. Ήταν το κατεξοχὴν λαϊκό δικαστήριο, κύριο ὄργανο της δικαστικῆς ἐξουσίας του δήμου, και εκπροσωπούσε το σύνολο του δήμου. Δεν συνερχόταν ολόκληρο για να δικάσει, αλλά χρησίμευε ως δεξαμενή πολιτῶν κατάλληλων να επανδρώσουν επιμέρους δικαστήρια. Εἶχε λάβει δικαστικές αρμοδιότητες που αφαιρέθηκαν από τον Ἄρειο Πάγο και τους Εννέα ἀρχοντες. Τα 6000 μέλη της Ηλιαίας κληρώνονταν κάθε χρόνο από τους εννέα ἀρχοντες και το γραμματεῶν των θεσμοθετῶν (600 πολίτες από καθεμία από τις δέκα φυλές). Η επιλογή των μελῶν μέσω του κλήρου και ο μεγάλος ἀριθμὸς αποτελούσαν μέτρο προστασίας ἐναντίον της δωροδοκίας. Κάθε αθηναῖος πολίτης ἄνω των τριάντα ἐτῶν, που δεν εἶχε οφειλές προς το δημόσιο και δεν ἀντιμετώπιζε κατηγορία ἐνώπιον κάποιου δικαιοδοτικῶν ὀργάνου, εἶχε μεγάλες πιθανότητες να γίνει ἐνορκος. Οι νέοι ἡλιασταὶ ἐδιναν ἐιδικὸ ὄρκο που ὀρίζε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους και δεσμεύονταν ὅτι θα σέβονται το πολίτευμα και τους νόμους. Τα δικαστήρια αποτελούσαν ἀπὸ διαφορετικὸ ἀριθμὸ μελῶν που κυμαινόταν ἀπὸ 201 ἕως 2001. Οι Ηλιαστές κατανέμονταν με ἓνα πολὺπλοκο

σύστημα κλήρωσης στα διάφορα δικαστήρια με στόχο να αποφεύγονται οι απάτες και η διαφθορά. Υπήρχε η κατάλληλη μέριμνα, ώστε οι δέκα φυλές να εκπροσωπούνται εξίσου σε κάθε δικαστήριο. Τα δικαστήρια μπορούσαν να επιβάλουν ποινή δημεύσεως περιουσίας ή θανάτου. Μετά τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη το 462 π.Χ., που περιόρισε τις δικαιοδοσίες του Άρειου Πάγου, λίγες ήταν οι υποθέσεις που δεν εκδικάζονταν από τα ηλιαστικά δικαστήρια: οι ανθρωποκτονίες και οι πολύ μικρές διαφορές μεταξύ των πολιτών, αλλά και οι πολύ σοβαρές υποθέσεις που η εκκλησία του δήμου αποφάσιζε να χειρισθεί μόνη της (Sinclair, 1997: 81· Ρομποκού, 1999: 20· Σακελλαρίου 2016: 169, 309).

Οι δικαστές παρουσιάζονταν από τα χαράματα στην είσοδο των δικαστηρίων που ήταν καθορισμένα για τη φυλή τους. Το κοινό που επιτρεπόταν να παρακολουθήσει τη συνεδρίαση (*περιεστηκότες*), εκτός αν η δίκη γινόταν κεκλεισμένων των θυρών, συγκεντρωνόταν κοντά στην είσοδο και χωριζόταν από τους δικαστές με ένα σχοινί (*περισχοίνισμα*) (Flacelière, 1990: 284). Η υπόθεση παρουσιαζόταν από τους διαδίκους, ενώ οι δικαστές δεν μετείχαν στη συζήτηση. Κάθε διάδικος μνημόνευε τους νόμους, τις μαρτυρίες και τα τεκμήρια που ευνοούσαν την άποψή του. Τα δικαστήρια εκπλήρωναν την αποστολή τους την ίδια μέρα, εκτός αν γινόταν αντιληπτό κάποιο κακό προμήνυμα ή άλλο γεγονός που θεωρούνταν δίσημο. Για τους δικαστές δεν υπήρχε η υποχρέωση της λογοδοσίας. Η έλλειψη ειδικής κατάρτισης των δικαστών δεν επηρέαζε την εξέλιξη της συνεδρίασης και δεν ενδιέφερε, καθώς η εμπιστοσύνη στη συλλογική κρίση και η δυσπιστία προς τους ειδικούς ήταν διάχυτες στη συλλογική συνείδηση. Αυτό, όμως, δε σήμαινε προτίμηση της άγνοιας (Andrewes, 2003: 273). Η έλλειψη ειδικής κατάρτισεως δεν συνεπαγόταν και άγνοια νόμων. Ως πολίτες, και ενδεχομένως ως πρώην βουλευτές ή άρχοντες, οι δικαστές είχαν την εμπειρία της νομοθεσίας και είχαν ήδη εφαρμόσει ισχύοντες νόμους, ενώ παράλληλα ως σύνεδροι των δικαστηρίων εμπλούτιζαν συνεχώς τις νομικές γνώσεις τους (Σακελλαρίου, 2016: 556).

Η λειτουργία του δικαστικού συστήματος απαιτούσε τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού Αθηναίων ως ενόρκων. Η πολιτική δύναμη της Ηλιαίας ήταν σημαντική, καθώς οι αποφάσεις της δεν ήταν εφέσιμες. Η πολιτεία υπολόγιζε στην πολιτική συνείδηση και την προθυμία κάθε δημόσιου προσώπου ή απλού πολίτη για να ασκήσει αγωγές κατά των παραβατών ή όσων είχαν διαπράξει αδικήματα εις βάρος

του δημοσίου. Στις περισσότερες δημόσιες υποθέσεις, η διαδικασία της αγωγής ξεκινούσε από μεμονωμένα άτομα, αλλά αγωγές μπορούσαν να ασκηθούν και από αξιωματούχους και από τη βουλή (Sinclair, 1997: 83-4).

Κάθε πολίτης είχε δικαίωμα να γίνει αυτόκλητος δημόσιος κατηγορος (*βουλόμενος*) χρησιμοποιώντας μηνύσεις, όπως την *εισαγγελία*,¹⁴ τη *γραφή* (μηνυση δημόσιου συμφέροντος) και τη *δίκη* (μηνυση ιδιωτικού συμφέροντος). Το δικαστικό σύστημα ενθάρρυνε καταγγελίες από την πλευρά των ιδιωτών ήδη από τη νομοθεσία του Σόλωνα (Flacelière, 1990: 288- 90· Σακελλαρίου, 2016: 289, 558). Ενδέχεται ο πατριωτισμός να ήταν κίνητρο, αλλά το πιθανότερο ήταν να είχε ο μηνυτής κάποιο ιδιοτελές συμφέρον ή να ενεργούσε βάσει προσωπικού ή πολιτικού ανταγωνισμού (Andrewes, 2003: 268). Στο νομικό σύστημα που προστάτευε το πολίτευμα οφειλόταν το χρόνιο φαινόμενο της συκοφαντίας. Οι συκοφάντες ήταν επαγγελματίες καταδότες, περιβόητοι για τους εκβιασμούς σε βάρος πλουσίων, καθώς τους αποσπούσαν χρήματα με την απειλή ότι θα τους οδηγήσουν στα δικαστήρια ακόμη και με πλαστές ή επιπόλαιες κατηγορίες (Andrewes, 2003: 268· Σακελλαρίου, 2016: 557). Το δημόσιο συμφέρον χρησίμευε ως πρόσχημα στους συκοφάντες, για να πλήξουν όσους δεν υπέκυπταν στους εκβιασμούς τους. Επειδή η πρακτική της συκοφαντίας ανθούσε στην Αθήνα, υπήρχαν κυρώσεις και παράβολα, για να αποθαρρύνουν τις επιπόλαιες καταγγελίες. Συγκεκριμένα, το κράτος θέσπισε την *παρακαταβολή*, που πλήρωνε ο κατηγορος, όταν ο κατηγορούμενος αθωνόταν με ποσοστό άνω των 4/5 ψήφων των δικαστών (Σακελλαρίου, 2016: 305). Προβλεπόταν ένα ανώτατο πρόστιμο 1000 δρχ. και απώλεια του δικαιώματος *απαγγελίας* κατηγορίας του ίδιου τύπου, σε περίπτωση που ο ενάγων απουσίαζε ή απέσυρε τη μηνυση τύπου *γραφής* ή δεν έπαιρνε το 1/5 των ψήφων των δικαστών (Flacelière, 1990: 280· Sinclair, 1997: 85). Έτσι έγινε με τον Αισχίνη, που καταδικάστηκε σε βαρύ πρόστιμο 1000 δρχ., όταν το 330 έχασε τη δίκη εναντίον του Κτησιφώντος, ουσιαστικά εναντίον του Δημοσθένη (η γνωστή υπόθεση του «Περί Στεφάνου»). Η μη εξόφληση του προστίμου καθιστούσε τον οφειλέτη άτιμο. Η ποινή της *ατιμίας* (στέρξηση πολιτικών δικαιωμάτων και αναγραφή του ονόματός του στις στήλες της

¹⁴ Η *εισαγγελία* ήταν μηνυση καταστολής αδικημάτων που έβλαπταν το δημόσιο συμφέρον ή οποιονδήποτε, έστω και δούλο. Αντίθετα με άλλες μηνύσεις, η *εισαγγελία* δεν απαιτούσε την προκαταβολή παραβόλων και δεν επέσυρε κυρώσεις στην περίπτωση που η καταγγελία αποδεικνυόταν αβάσιμη.

Ακρόπολης) βάρυνε και τους απογόνους του, μέχρι την καταβολή των χρημάτων. Για ιδιωτικές διαφορές κάποιας αξίας, κάθε διάδικος προκατέβαλλε παράβολο, τα *πρυτανεία*, που επιστρέφονταν σε αυτόν που κέρδιζε τη δίκη. Το παράβολο για μια καταγγελία με *γραφή*, που ονομαζόταν *παράστασις*, πληρωνόταν μόνο από τον ενάγοντα και ήταν μικρό, ώστε να παρέχεται η ευκαιρία και στους φτωχούς πολίτες να εισαγάγουν υπόθεση δημοσίου συμφέροντος (Σακελλαρίου, 2016: 304-5).

Επιπλέον, οι πολίτες μπορούσαν να υποδεικνύουν στις αρχές το δράστη μιας αξιόποινης πράξης ή να οδηγούν τους αρμόδιους στο μέρος όπου αυτός βρισκόταν ή ακόμη να τον συλλαμβάνουν και να τον προσάγουν οι ίδιοι στις αρχές. Για την κινητοποίηση της δικαιοσύνης έκαναν χρήση παρεμβάσεων, όπως ήταν η *ένδειξις*, η *απαγωγή*¹⁵ και η *εφήγησις*, οι οποίες εφαρμόζονταν, αντίστοιχα, αν είχε γίνει άδικη πράξη που έθιγε το δημόσιο συμφέρον και ακολουθούσε καταγγελία, αν ο δράστης είχε ταυτοποιηθεί από αυτόπτες μάρτυρες και τον φυλάκιζαν και αν επιβαλλόταν άμεση επέμβαση των αρμοδίων αρχών (Flacelière, 1990: 281· Σακελλαρίου, 2016: 289, 301).

Η αθηναϊκή δημοκρατία είχε εξουσιοδοτημένα όργανα, τους άρχοντες, οι οποίοι εργάζονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της βουλής και του δήμου. Ήταν λειτουργοί του κράτους και υπεύθυνοι για την εφαρμογή των νόμων στους τομείς της αρμοδιότητάς τους. Υπήρχε πλήθος αξιωμάτων που ήταν προσιτά σε όλους σχεδόν τους πολίτες άνω των τριάντα ετών. Κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ο αριθμός των αρχόντων ανερχόταν σε 700 (Σακελλαρίου, 2016: 187). Η επιλογή με τη χρήση του κλήρου μεγάλου αριθμού πολιτών στα αξιώματα ενθαρρυνόταν, καθότι δεν χρειάζονταν ειδικά προσόντα ή πείρα. Μερικοί άρχοντες ήταν διοικητικοί, άλλοι εμπλέκονταν στη δικαιοσύνη ως λειτουργοί και άλλοι ήταν δικαστές, αρμόδιοι να κρίνουν μικρές διαφορές (μπορούσαν να επιβάλουν πρόστιμο έως 50 δρχ.) και να εκδίδουν αποφάσεις εφέσιμες σε ηλιαστικά δικαστήρια. Άλλοι, τέλος, ήταν εντεταλμένοι να μεριμνούν για την εκπλήρωση θρησκευτικών υποχρεώσεων του κράτους. Υπήρχαν οι εννέα άρχοντες, οι άρχοντες επί των πολεμικών, αυτοί με δικαστικές ή οικονομικές αρμοδιότητες, οι επί των δημοσίων έργων, καθώς και με

¹⁵ Κατά τη διαδικασία της απαγωγής, ο κατηγορούμενος πλήρωνε πρόστιμο 1000 δρχ. αν ο κατηγορούμενος απαλλασσόταν από ηλιαστικό δικαστήριο με τα τέσσερα πέμπτα των ψήφων (Σακελλαρίου, 2016: 301).

αστυνομικά, αγορανομικά και παρόμοια καθήκοντα (Σακελλαρίου, 2016: 194). Οι περισσότερες αρχές ήταν πολυμελείς, με δέκα μέλη ώστε κάθε μέλος να αντιπροσωπεύει μία από τις δέκα φυλές.

Ο κλήρος απάλασσε από ανταγωνισμούς και εχθρότητες και συνέβαλλε στον περιορισμό των πλεονεκτημάτων που έδιναν η κοινωνική θέση και ο πλούτος. Ο θεσμός του κλήρου επικράτησε, καθώς δεν χρειαζόταν κάποια ειδική εμπειρία και τέχνη: «δημοκρατικόν μὲν εἶναι τὸ κληρωτάς εἶναι τὰς ἀρχάς [το σύστημα εκλογής των αρχών με κλήρωση είναι δημοκρατικό]» (Αριστ. Πολ. 1294b8). Η δια κλήρου ανάδειξη όλων των πολιτών ως αρχόντων («ἀρχεῖν πάντας μὲν ἑκάστου ἑκάστον δ' ἐν μέρει πάντων [όλοι ἄρχουν σε κάθε πολίτη και κάθε πολίτης εν μέρει σε όλους]» (Αριστ. Πολ.1317b19-20)), η περιορισμένη ετήσια θητεία, η απαγόρευση ασκήσεως του ίδιου αξιώματος για δεύτερη φορά («μὴ δῖς τὸν αὐτὸν ἄρχεῖν [απαγορεύεται η απονομή του ίδιου αξιώματος δυο φορές]» (Αριστ. Πολ.1317b23)), η εναλλαγή και η αρχή της συλλογικότητας -τα μέλη κάθε αρχής ήταν ισότιμα, συναρμόδια και συνυπεύθυνα- εξασφάλιζαν ίσες ευκαιρίες για την ανάληψη ενός αξιώματος, ενώ αύξαναν επίσης τις ευκαιρίες και τις ευθύνες των πολιτών και καταπολεμούσαν τον κίνδυνο ανάδειξης μιας ισχυρῆς ηγεσίας ή ενός συμβουλίου, που θα αμφισβητούσε την κυριαρχία του δήμου.

Σε αυτό στόχευε και το σύστημα των πολλαπλών ελέγχων των αρχόντων πριν την έναρξη της θητείας, κατά τη διάρκειά της και στη λήξη της. Κατά τον προκαταρκτικό έλεγχο, τη δοκιμασία, εξακριβώνονταν τα νόμιμα προσόντα και το ήθος ενός ἄρχοντα ως ανθρώπου και ως πολίτη. Οι απαντήσεις έπρεπε να επιβεβαιωθούν από μάρτυρες. Μετά την ορκωμοσία τους, οι ἄρχοντες θεωρούνταν ιερά πρόσωπα, στεφανωμένα με φύλλα μυρτιάς, και οι πολίτες όφειλαν να τους υπακούουν και να τους σέβονται ως φορείς αξιώματος. Σε αντίθετη περίπτωση, οι πολίτες διέπρατταν ὕβρη και τιμωρούνταν με την ποινή της ατιμίας. Οι ἄρχοντες παρακολουθούνταν κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Δεν ήταν απαλλαγμένοι από κατηγορία ή δίωξη κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Κάθε πολίτης, ακόμη και δούλος και μέτοικος, μπορούσε να καταγγείλει έναν ἄρχοντα για παράβαση νόμου και κακοδιαχείριση (μὴ χρῆσθαι τοῖς νόμοις), για πράξεις ή

παραλείψεις που έβλαψαν το δημόσιο ή ιδιώτη¹⁶. Αυτοί που ήταν επιφορτισμένοι με την οικονομική διαχείριση, υπέβαλλαν στη βουλή τους λογαριασμούς τους κάθε πρυτανεία, ενώ ο δήμος εξέφερε τη γνώμη του με χειροτονία (ανάταση των χειρών) για το διοικητικό έργο όλων, συμπεριλαμβανομένων και των στρατηγών. Η *επιχειροτονία* των αρχών, δηλαδή η δια χειροτονίας θετική απόφαση του δήμου, σήμαινε την επιβεβαίωση της επάρκειας του άρχοντος στο αξίωμά του: *εἰ δοκοῦσι καλῶς ἄρχειν* (Αθ. Πολ. 43, 4). Σε αντίθετη περίπτωση (*αποχειροτονία*), τον καθαιρούσαν. Στο τέλος της θητείας τους, οι αξιωματούχοι όφειλαν να υποβληθούν στη διαδικασία του απολογισμού (*εὐθυνα*¹⁷) για τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων τους. Όσοι ήταν οικονομικά υπόλογοι έπρεπε να υποβάλλουν έκθεση (*λόγος*) στους αρμόδιους άρχοντες, τους *λογιστάς*. Γενικά, όλοι οι αξιωματούχοι, συμπεριλαμβανομένων και των βουλευτών, ήταν υπόλογοι για τις πράξεις τους. Για παράδειγμα, οι στρατηγοί, για υπηρεσιακούς λόγους, λογοδοτούσαν, όταν έπειτα από συνεχή έτη στρατηγίας δεν ζητούσαν ή δεν πετύχαιναν την επανεκλογή τους (Σακελλαρίου, 2016: 187-194).

Τα στρατιωτικά αξιώματα ήταν αιρετά (όπως και μερικά άλλα που απαιτούσαν ιδιαίτερες ικανότητες, όπως οι πολιτικοί αξιωματούχοι με οικονομικές αρμοδιότητες) και επιτρεπόταν η επανεκλογή και, επομένως, η συσσώρευση πείρας και επιρροής. Ωστόσο, η εκλογή σε ένα τέτοιο αξίωμα συνεπαγόταν πολύ μεγαλύτερη ευθύνη από ό, τι στα κληρωτά αξιώματα. Η αξία, η φήμη και όχι τόσο ο πλούτος ήταν τα κρίσιμα προσόντα για την εκλογή στη στρατηγία. Οι στρατηγοί επιλέγονταν από την ανώτερη τάξη και δεν εισέπρατταν μισθό. Η εξουσία τους δεν ήταν απόλυτη. Στην ουσία εκτελούσαν τις αποφάσεις της εκκλησίας και βρίσκονταν κάτω από τη διαρκή εποπτεία της βουλής, της εκκλησίας και των λαϊκών δικαστηρίων.

¹⁶ Προκειμένου οι πολίτες να καταγγέλλουν τυχόν αδικήματα αξιωματούχων, θεσπίστηκε ένα σοβαρό οικονομικό κίνητρο. Αν κάποιος αποκάλυπτε, π.χ., μια υπεξαίρεση, προβλεπόταν γι' αυτόν πρόστιμο, ένα συγκεκριμένο ποσοστό επί τοις εκατό του ποσού που αντιστοιχούσε στην αποκαλυφθείσα υπεξαίρεση (Αδάμ – Μαγνήσαλη, 2004: 138).

¹⁷ *Εὐθύνas διδόναι* σήμαινε την υποχρέωση του άρχοντα να εμφανιστεί στα αρμόδια όργανα για να εξετασθεί η διαχείριση της αρχής του. Από τη διαδικασία αυτή δεν εξαιρούνταν ούτε τα ίδια ελεγκτικά όργανα: *λογισταί, εὐθυνοί, συνήγοροι* και *πάρεδροι* λογοδοτούσαν όλοι στο τέλος της θητείας τους, όπως και οι υπόλοιποι αξιωματούχοι (Αδάμ – Μαγνήσαλη, 2004: 147, 163).

Μπορούσαν κάθε στιγμή να ανακληθούν ή να καθαιρεθούν και να κληθούν σε λογοδοσία (Gschntzer, 2016: 243-5).

Είχαν ποικίλες αρμοδιότητες. Επέλεγαν τους πολίτες που έπρεπε να αναλάβουν τριηραρχία ή εισφορά και τους κατένεμαν σε ομάδες συνυποχρέων που λέγονταν *συμμορία*. Επιπλέον, ήταν υπεύθυνοι για ενστάσεις με αφορμή μια κλήση αναλήψεως τριηραρχίας ή πληρωμής εισφοράς (Σακελλαρίου, 2016: 200). Η θέση των στρατηγών έδινε κάποια προνόμια στην επικοινωνία τους με το λαό και δεν υπήρχε αξίωμα με μεγαλύτερη επιρροή. Είχαν τον έλεγχο όλης της στρατιωτικής ζωής της πόλης και της εξωτερικής και οικονομικής της πολιτικής. Ωστόσο, έπρεπε να πείθουν συνεχώς το λαό για την ορθότητα των συμβουλών τους. Χάρη στις διοικητικές ικανότητές τους και τη ρητορική, πέτυχαν να παρατείνουν την παρουσία τους στο αξίωμα. Έτσι επιβλήθηκε ο Θεμιστοκλής, ο Κίμωνας, ο Αλκιβιάδης, ο Περικλής. Εξωτερικά γεγονότα -η εισβολή του Ξέρξη και η ανάληψη της ηγεσίας της Δηλιακής συμμαχίας από τους Αθηναίους- κατέστησαν πιο σημαντικούς τους υπεύθυνους για την ασφάλεια της Αθήνας και διεύρυναν τις ευθύνες των στρατηγών. Η στενή σύνδεσή τους με τη διατήρηση της Αθηναϊκής συμμαχίας τους ενέπλεκε στη διαχείριση μεγάλων οικονομικών πόρων προσδίδοντάς τους αξιόλογο πολιτικό βάρος (Sinclair, 1997: 55, 222-3).

Απλοί πολίτες είχαν την ευκαιρία να αποκτήσουν πολιτικές γνώσεις και πείρα μέσω της θητείας τους ως βουλευτών ή αξιωματούχων και μέσω της συμμετοχής τους στη συνέλευση. Τα μέλη της βουλής είχαν τη δυνατότητα να γνωρίζουν από κοντά τα θέματα που συζητούνταν εξαιτίας της οργάνωσης και του ευρέος πεδίου των εργασιών της βουλής. Έτσι, οι βουλευτές είχαν ένα πλεονέκτημα έναντι των απλών πολιτών στη συνέλευση. Μπορούσαν να αποκτήσουν σημαντικές γνώσεις που συνέβαλλαν στον προβουλευτικό και συμβουλευτικό ρόλο της βουλής στην εκκλησία του δήμου (Sinclair, 1997: 118-9).

Γ. ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ

Το επίκεντρο αυτής της έρευνας εντοπίζεται στη μελέτη όχι μόνο των θεσμών που επέτρεπαν τη συμμετοχή των πολιτών στο δημόσιο βίο, αλλά και τη μελέτη του βαθμού στον οποίο οι πολίτες είχαν συνειδητοποιήσει τη δυνατότητα που τους παρείχε το πολίτευμά τους για ίση συμμετοχή. Η δομή και τα κύρια χαρακτηριστικά των θεσμών ευνοούσαν τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού πολιτών. Οι πολίτες, όμως, ήθελαν να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες τους; Ήταν πρόθυμοι να ανταποκριθούν στο κάλεσμα της δημοκρατίας για συμμετοχή; Ποιο ήταν στην πραγματικότητα το μέγεθος ή ο βαθμός της πολιτικής δραστηριότητας και ενδιαφέροντος του λαού; Αν και δεν αμφισβητείται η παρουσία του «κακού πολίτη» και γνωρίζουμε τα νομικά μέτρα που υιοθετούσε η πόλη σχετικά με την αποφυγή των πολιτικών υποχρεώσεων, το θέμα δεν έχει μελετηθεί σε βάθος. Μολονότι πρόσφατες μελέτες αναγνωρίζουν το πρόβλημα, εστιάζουν περισσότερο στους θεσμούς και τις αντιλήψεις που καθιστούσαν τη δημοκρατία ικανή να λειτουργεί (Christ, 2006:5).

Οι πολίτες καλούνταν να υπηρετήσουν στο στρατό ως οπλίτες και να στηρίζουν οικονομικά την πόλη. Στους πλούσιους έπεφτε σχεδόν όλο το βάρος των φορολογικών και στρατιωτικών υποχρεώσεων. Μόνο αυτοί που διέθεταν οπλισμό, οι μισοί σχεδόν από το πολιτικό σώμα, καλούνταν σε στράτευση και ένα μικρότερο ποσοστό, περίπου το 5%, ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν εισφορά και να χρηματοδοτούν τις δημόσιες υπηρεσίες (λειτουργίες) (Christ, 2006: 2). Σχετικά με τη στάση των Αθηναίων απέναντι στη στρατιωτική υπηρεσία, οι φτωχοί είχαν συμφέρον από τον πόλεμο, γιατί τους προσέφερε απασχόληση και προοπτική για λάφυρα. Αντίθετα, για τους πλούσιους ήταν λιγότερο αποδεχτός γιατί συνεπαγόταν φόρο περιουσίας και δαπανηρές τριηραρχίες, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε απειλή για την περιουσία τους.

Ο αθηναίος πολίτης ήταν εξοικειωμένος με τον πόλεμο, γιατί υπήρχαν ελάχιστες μακρές περιόδους, κατά τις οποίες η αθηναϊκή πολιτεία δεν είχε εμπλοκή σε κάποια πολεμική σύρραξη. Φαίνεται ότι οι πολίτες γενικά δέχονταν πρόθυμα να υπηρετήσουν ως οπλίτες ή κωπηλάτες (Sinclair, 1997: 66-7). *«Περί τοιαύτης οὖν πόλεως οἶδε τε γενναίως δικαιούντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ τῶν λειπομένων πάντα τινὰ εἰκός ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν [Ὑπὲρ τοιαύτης λοιπὸν πόλεως μαχόμενοι ἔπεσαν οἱ προκείμενοι νεκροί, διότι ἔκριναν μεγαλοφρόνως καθῆκον τῶν νά μὴ ἐπιτρέψουν νὰ τοὺς ἀφαιρεθῆ αὕτη, καὶ καθεὶς ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ἐπιζῶντας εἶναι πρόθυμος φυσικά νά ὑποφέρῃ τά πάντα πρὸς χάριν τῆς]»* (Επιτάφιος 2.41, μτφρ. Ε. Βενιζέλου). Στο επίπεδο τῶν αποφάσεων στην ἐκκλησία, τὰ επιχειρήματα που ἀφορούσαν τὴ δόξα τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν τιμὴ εἶχαν μεγάλη σημασία: *«ὁ δῆμος ἐσπούδασεν, πρὸς δὲ δόξης ὡς οὐδέ πρὸς ἓν τῶν ἄλλων... ὑπὲρ δὲ δόξης... οὐδένα πώποτε κίνδυνον ἐξέστη [ο λαὸς νοιάστηκε ὁμως για τὴν καλὴ του φήμη περισσότερο ἀπ' οτιδήποτε ἄλλο... για τὴ δόξα ὁμως,... δεν ἀπέφυγε ποτὲ κανένα κίνδυνο]»* (Δημοσθένης, Κατὰ Τιμοκράτους, 184).

Οι αποφάσεις στην ἐκκλησία δεν ἐξαρτιόνταν μόνο ἀπὸ τὰ προσωπικά συμφέροντα, ἀλλὰ υπήρχε ἐνδιαφέρον για τὴν ἀσφάλεια καὶ τὰ συμφέροντα τῆς Ἀθήνας. Ἀντίθετα, τὰ μισθοφορικά στρατεύματα δεν ἐνιωθάνε καμιά δέσμευση ἀπέναντι στα συμφέροντα τῆς πόλης. Οἱ πολίτες δεν υποστήριζαν τὶς μακρινὲς ἐκστρατείες, καθὼς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήσουν τὴ γῆ τοὺς ἢ νὰ παραμελήσουν τὶς συνηθισμένες τοὺς ἀσχολίες καὶ θὰ εἶχαν ελάχιστες προοπτικὲς κανονικῆς ἀμοιβῆς ἢ οικονομικῆς ἀποζημίωσης, ἐκτὸς ἀν ἡ ἐπιτυχία σε μιὰ μάχη τοὺς ἐξασφάλιζε λάφυρα: *«τῶν δὲ περὶ τὸν πόλεμον οὕτω κατημελήκαμεν, ὥστ' οὐδ' εἰς τὰς ἐξετάσεις ἰέναι τολμῶμεν ἢν μὴ λαμβάνωμεν ἀργύριον [ἐνὼ ἔχουμε παραμελήσει τόσο πολὺ τὰ πολεμικά ἔργα, ὥστε δεν τολμοῦμε νὰ παρουσιαστοῦμε οὔτε σε πολεμικὲς ἀσκήσεις, ἀν δεν πληρωθοῦμε]»* (Ἰσοκρ. Ἀρεοπαγίτικὸς, 82, μτφρ. Σ. Παπαϊωάννου) (Sinclair, 1997: 68). Πάντως, στην προοπτικὴ νέων ἐκστρατειῶν καὶ αὐξημένων ἐξόδων δεν συναινοῦσαν (Mossé, 2002: 74).

Ο ἱστορικός Matthew Christ υποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι προσπαθοῦσαν νὰ ἀποφύγουν τὴ στράτευση καὶ τὸ ρίσκο τοῦ τραυματισμοῦ ἢ τοῦ θανάτου. Ἐνὼ μερικοὶ ἐπιθυμοῦσαν αὐτὸ τὸ ρίσκο στο ὄνομα τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς τιμῆς, ἄλλοι προτιμοῦσαν μακροζωία χωρὶς δόξα παρά σύντομη ζωὴ με τιμὴ. Μερικοὶ πίστευαν

ότι είχαν εκτελέσει το καθήκον τους σε πρόσφατη αποστολή και έβρισκαν κάποια δικαιολογία, για να αναβάλουν ή να αποφύγουν την υπηρεσία. Έτσι, μπορούσαν απλά να μην εμφανιστούν στην επιθεώρηση ή να ασκήσουν επιρροή στους αξιωματούχους που εμπλέκονταν στη στρατολόγηση και να πετύχουν την απαλλαγή. Μολονότι, η δίωξη για αποφυγή ήταν πιθανή, δεν φαίνεται να ήταν συνηθισμένο φαινόμενο (Christ, 2006: 10-11).

Ο καλύτερος ίσως τρόπος να αποφύγουν στρατιωτική υπηρεσία ήταν μέσω επιδέξιου χειρισμού των απαλλαγών. Ο πολίτης μπορούσε να ζητήσει αυτοπροσώπως απαλλαγή μετά το κάλεσμα για κατάταξη και πριν την επιθεώρηση. Σε εξαιρετικές συνθήκες, για παράδειγμα λόγω ασθένειας, μπορούσε να πάει να μιλήσει κάποιος εκπρόσωπός του. Απαλλαγή δικαιούνταν άνδρες κάτω των 18 και άνω των 59 ετών, αυτοί που δεν είχαν τα μέσα για εξοπλισμό, οι άρρωστοι ή ανάπηροι, οι αξιωματούχοι, οι φοροεισπράκτορες, τα μέλη χορού, αυτοί που εκτελούσαν λειτουργίες, όπως αυτές της χορηγίας και της τριηραρχίας, και αυτοί που υπηρετούσαν στο ιππικό. Απαλλαγή μπορούσε να δοθεί και για άλλες αιτιολογίες, όπως για μια προσωπική δοκιμασία. Ωστόσο, κάποιος μπορούσε να ισχυριστεί ψευδώς ότι αδυνατεί να διαθέσει εξοπλισμό, καθώς η οικονομική κατάσταση ενός πολίτη ήταν δύσκολο να αποδειχθεί δημόσια. Επίσης, μπορούσε κάποιος να προσποιηθεί μακροπρόθεσμη αναπηρία, για παράδειγμα κακή όραση. Μετά από κάποια ηλικία, αυτό ήταν πολύ κοινό δίχως διορθωτικούς φακούς. Μερικοί τολμηροί προσποιούνταν ακόμη και νοητική αναπηρία. Με αντάλλαγμα την προσφορά υπηρεσιών ή δώρων, κάποιος μπορούσε να επηρεάσει τους υπεύθυνους για τις λίστες στρατολόγησης και να αποσπάσει απαλλαγή με την παράλειψη ή διαγραφή του ονόματός του από τον κατάλογο (Christ, 2006: 53-55, 57).

Χωρίς τις *λειτουργίες* δεν θα υπήρχε αθηναϊκό ναυτικό ούτε ηγεμονία. Η συμβολή κάθε λειτουργού στην ευημερία της πόλης ήταν μεγάλη. Σύμφωνα με τους αττικούς ρήτορες, τον 4^ο αιώνα το κόστος μιας χορηγίας στοίχιζε από 1500 έως 5000 δρχ., ενώ μια τριηραρχία στοίχιζε από 4000 έως 6000 δρχ. Αυτά τα ποσά συχνά ξεπερνούσαν το ετήσιο εισόδημα του καλουμένου να αναλάβει μια *λειτουργία* και, αν δεν μπορούσε να ανταποκριθεί, έπρεπε να χρεωθεί ή να πουλήσει μέρος της περιουσίας, κάτι που πιθανώς δεν ήθελε. Οι λειτουργοί φαίνεται ότι διέθεταν περιουσία των 3 ή 4 ταλάντων το χρόνο (=3000 δρχ.). Γιαυτό καθιερώθηκε κατά τον

Πελοποννησιακό πόλεμο η *συντριηραρχία*, δηλαδή η κατανομή μιας τριηραρχίας μεταξύ 2-3 πολιτών (Σακελλαρίου, 2016: 261). Οποιοσδήποτε πολίτης που είχε κληθεί να αναλάβει μια *λειτουργία* μπορούσε να υποβάλει ένσταση και να υποδείξει έναν άλλο πολίτη που θεωρούσε πλουσιότερο, υποδεικνύοντας ότι εκείνος όφειλε να την αναλάβει. Άλλως, προσφερόταν να ανταλλάξει την περιουσία του με τον άλλο πολίτη με τη διαδικασία της *αντιδόσεως*: «*ἀντιδιδόντες τριηραρχίαν [προτείνοντας μου αντίδοση για να αναλάβω την τριηραρχία]*» (Δημ. 21, 80). Αν ο υποδεικνυόμενος συμφωνούσε, οι δυο πλευρές συνέκριναν την αξία των περιουσιακών στοιχείων τους και αποφάσιζαν αναλόγως. Αν αποτύγγαναν σε συμφωνία, ο ενιστάμενος περίμενε την ετυμηγορία του δικαστηρίου (Σακελλαρίου, 2016: 271).

Αυτό το σύστημα της *αντιδόσεως* (ανταλλαγής) βοήθησε στο να περιοριστεί στο ελάχιστο η αποφυγή της εκτέλεσης λειτουργιών και στο να λαμβάνεται υπόψιν η οικονομική κατάσταση των ατόμων: «*ὡς γάρ τας δίκας ταύτας ἔμελλον εἰσιέναι κατ' αὐτῶν, ἀντίδοσιν ἐπ' ἐμέ παρεσκεύασαν, ἰν' εἰ μὲν ἀντιδοίην, μὴ ἐξείη μοι πρὸς αὐτοὺς ἀντιδικεῖν, ὡς καὶ τῶν δικῶν τούτων τοῦ ἀντιδόντος γιγνομένων, εἰ δέ μηδὲν τούτων ποιοίην, ἰν' ἐκ βραχείας οὐσίας λητουργῶν παντάπασιν ἀναιρεθείην [Όταν, άλλωστε, επρόκειτο να ξεκινήσω τη δίκη εναντίον τους, οργάνωσαν αντίδοση εις βάρος μου. Έτσι, αν δεχόμουν την αντίδοση, δεν θα ήταν δυνατό ν' αντιδικήσω μαζί τους, αφού το δικαίωμα τούτο θα μεταβιβαζόταν σ' αυτόν που πρότεινε την αντίδοση. Αν πάλι αρνιόμουν, θα καταστρεφόμουν εντελώς, αφού θ' αναλάμβανα λειτουργία, παρ' ότι είχα μικρή περιουσία]*» (Δημ. Κατ' Αφόβου Β', 17) (Sinclair, 1997: 75· Σακελλαρίου, 2016: 260-1, 271).

Το να δείξει κάποιος ότι ήταν αγαθός πολίτης με το να δαπανά τα χρήματά του σε δημόσιες επιχειρήσεις, σήμαινε να προσφέρει γενναιόδωρη ευεργεσία προς την πόλη για την οποία περίμενε αντάλλαγμα (Adkins, 2010: 242). Η τριηραρχία, η πληρωμή της εισφοράς και οι τακτικές ή εορταστικές λειτουργίες προβάλλονταν από τους κατηγορούμενους σε δίκες ως απόδειξη της δημόσιας ευθύνης τους με τον ισχυρισμό ότι τις είχαν εκτελέσει με ενθουσιασμό. Με στόχο να δημιουργήσουν κλίμα ευγνωμοσύνης, υποστήριζαν ότι η πόλη είχε χρέος να τους αποδώσει *χάρη*, δηλ. να τύχουν καλής αντιμετώπισης στο δικαστήριο σε περίπτωση δίωξης. Εκείνοι που πλήρωναν εισφορά, φαίνεται ότι τύγγαναν ελάχιστης εύνοιας στα δικαστήρια, αλλά η παρουσία τους ήταν απαραίτητη στην εκκλησία, καθώς χρειαζόταν η

υποστήριξή τους σε συγκεκριμένα θέματα (Sinclair, 1997: 73, 141). Οι πλούσιοι πίστευαν ότι με τις λειτουργίες θα αποκτούσαν κύρος και αίγλη, ότι θα έπαιρναν περισσότερες ψήφους του πλήθους, ότι θα εξασφάλιζαν τιμή (*φιλοτιμία*) και πολιτική επιρροή. Η δημοκρατική Αθήνα, μέσω του συστήματος των *λειτουργιών*, εκμεταλλεύτηκε τον αριστοκρατικό ανταγωνισμό για γόητρο, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της πόλης. Αλλά δεν ήταν δίκαιο μόνο μια μειοψηφία πολιτών να είναι αποκλειστικά υπεύθυνη για την οικονομική στήριξη της πόλης (Christ, 2006: 14, 156-7, 184).

Ο Matthew Christ επισημαίνει ότι οι εύποροι προσπαθούσαν να εξισορροπήσουν το γόητρο με τη διατήρηση του πλούτου και ότι, μολονότι τους ήταν δύσκολο να αποφύγουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους, ανέπτυξαν με μαεστρία στρατηγικές για να προστατέψουν τις περιουσίες τους. Ο πιο συνηθισμένος δρόμος ήταν η απόκρυψη του πλούτου από τη δημόσια θέα, καθώς αυτό ήταν εφικτό. Ακόμη και αν τους είχε ανατεθεί μια λειτουργία, είχαν επιλογές να ξεφύγουν ή να ελαχιστοποιήσουν το κόστος εκτέλεσής της (Christ, 2006: 13). Ωστόσο, μέσω της δικαστικής επανεξέτασης των ισχυρισμών για απαλλαγή, μέσω της *σκήψεως* και της *άντιδόσεως*, η πόλη περιόριζε την ικανότητα των πλουσίων να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους στις λειτουργίες (Christ, 2006: 170). *Σκήψις* ήταν η αναφορά παραπόνων εκ μέρους ενός πολίτη που ισχυριζόταν ότι δεν όφειλε να αναλάβει μια λειτουργία, διότι είχε αναλάβει μια παρόμοια στο παρελθόν, δεν είχε τη νόμιμη ηλικία ή είχε αναλάβει πρόσφατα άλλη λειτουργία. Η υπόθεση κρινόταν στο ηλιαστικό δικαστήριο (Σακελλαρίου, 2016: 271). Ήταν υποχρέωση του δυσαρεστημένου πλουσίου να προτείνει αντικαταστάτη, μόλις η *άντιδοσις* προτεινόταν · αλλιώς η λειτουργία παρέμενε δική του υποχρέωση (Christ, 2006: 159). Έπρεπε να βρει έναν ιδανικό ελκυστικό στόχο: να προκαλέσει κάποιον που είχε ορατό πλούτο, που είχε απειρία στη διαδικασία της *άντιδόσεως* και του δικαστικού αγώνα γενικά, που ήταν προσκολλημένος στον πλούτο του, αντίθετος στην ανταλλαγή περιουσίας και απρόθυμος να εμφανιστεί στο δικαστήριο (Christ, 2006: 198).

Υπάρχουν ενδείξεις ότι οι πλούσιοι δεν ήθελαν να αναλάβουν *λειτουργίες* και αυτό προϋπέθετε την απόκρυψη πλούτου. Και αυτή η απόκρυψη μπορούσε να γίνει με διάφορους τρόπους και με διάφορα τεχνάσματα ώστε να μη γίνουν αντιληπτοί.

Πρώτον, τα μετρητά ήταν ιδανικά για απόκρυψη, καθώς μπορούσαν να θαφτούν στο έδαφος ή να κατατεθούν σε τράπεζα. Οι τραπεζίτες βοηθούσαν τους καταθέτες να αποκρύψουν τον πλούτο τους. Δεύτερον, μολονότι η περιουσία σε γη ή σε δούλους ήταν δύσκολο να προφυλαχθεί από την κοινή θέα, κάποιος εύπορος μπορούσε να ψάξει για κατοχή γης σε διάφορους δήμους. Ένας άλλος τρόπος ήταν να αποφεύγει τις εκμισθώσεις και τις δημόσιες συναλλαγές που σχετίζονταν με αυτές. Τέταρτον, εμφάνιζαν τα κτήματά τους ενυπόθηκα, χαράσσοντας τα στοιχεία της υποθήκης πάνω σε λίθους της κτηματικής περιουσίας τους που λέγονταν *όροι*. Μια περιουσία υποθηκευμένη αποθάρρυνε τους αξιωματούχους να αναθέσουν *λειτουργία* σε αυτόν που προηγουμένως κατείχε περιουσία, καθώς εκείνη τη στιγμή θεωρούσαν ότι δεν του ανήκε τίποτα. Πέμπτον, κάποιος πλούσιος μπορούσε να αφήσει στους κληρονόμους χρήματα και περιουσία, χωρίς να τα συμπεριλάβει στη διαθήκη, ένα έγγραφο που θα γινόταν δημόσια γνωστό. Έκτον, ο καταμερισμός του πλούτου στους κληρονόμους μπορούσε να τον απαλλάξει από την υποχρέωση για λειτουργίες και εισφορά. Οι επιθεωρητές ήταν συχνά μέλη της τάξης των λειτουργών και συνδέονταν με τους εταίρους τους κοινωνικά και πολιτικά, συνεπώς είχαν ελευθερία κινήσεως και περιθώρια να μεροληπτούν: μπορούσαν, λ.χ., να παραλείψουν ένα άτομο κατάλληλο για τριηραρχία, να εγκρίνουν μια στημένη απαλλαγή προτού το δικαστήριο εξετάσει τη *σκήψιν*, να επιτρέψουν σε κάποιον που μπορούσε μόνος του να αναλάβει τριηραρχία να μοιραστεί το κόστος με άλλους μέσω της συντριηραρχίας (Christ, 2006: 192-5).

Μολονότι η αθηναϊκή δημοκρατία έδινε έμφαση στην ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων, υπήρχαν στην πράξη ανισότητες και εμπόδια στη συμμετοχή. Το μεγαλύτερο εμπόδιο ήταν η έλλειψη ελεύθερου χρόνου και η έλλειψη πόρων (Sinclair, 1997: 220). Δυστυχώς, απουσιάζουν κατάλογοι με τα ονόματα των πολιτών που έπαιρναν το κέρμα παρουσίας στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου ή των δικαστηρίων, με τα ονόματα των μελών της βουλής και αυτών που αναλάμβαναν αξιώματα, εκτός των επώνυμων αρχόντων που έδιναν το όνομά τους στο έτος (Mossé, 2003: 153).

Οι ισχυρισμοί για μειωμένη προσέλευση στην εκκλησία και τη βουλή είναι συνήθεις, καθώς οι πολίτες δεν παρευρίσκονταν τακτικά, ανεξάρτητα από το κατά πόσο αυτό οφειλόταν στις απαιτήσεις του τρόπου ζωής, τον τόπο διαμονής τους ή την

έλλειψη ενδιαφέροντος (Sinclair, 1997: 129). Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα ποιои πολίτες συμμετείχαν πραγματικά στις συνεδριάσεις της εκκλησίας; Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο λόγος της καθιέρωσης αμοιβής για την παρουσία στη συνέλευση ήταν ότι οι άνδρες δεν προσέρχονταν και πολλές προσπάθειες των πρυτάνεων να φέρουν το πλήθος αποτύγχαναν: «οὐ συλλεγομένων δ' εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ πολλὰ σοφίζομένων τῶν πρυτάνεων, ὅπως προσισθῆται τὸ πλήθος πρὸς τὴν ἐπικύρωσιν τῆς χειροτονίας [ἀλλὰ οι πρυτάνεις αναγκάστηκαν να επινοήσουν διάφορους τρόπους για να συγκεντρώσουν το λαό, ὡστε να επαρκούν οι παρόντες για την επικύρωση με ανάταση των χειριῶν]» (Αριστ. Αθηναίων Πολιτεία 41, 3)

Δικαίωμα συμμετοχῆς είχαν ὅλοι οι ἄνδρες ενήλικοι πολίτες. Δεν ήταν διατεθειμένοι και δεν μπορούσαν, ὅμως, να παρίστανται πραγματικά ὅλοι. Και ὅσο συχνότερα διεξάγονταν συνελεύσεις τόσο δυσκολότερη ήταν η τακτική συμμετοχή. Στην εκκλησία και τα δικαστήρια συμμετείχε μια μικρή μειονότητα που δεν αντιπροσώπευε αναλογικά τις κατηγορίες των πολιτῶν. Υπερτερούσαν οι κατώτερες τάξεις του λαοῦ της πόλης και των προαστίων και ὅσοι διέθεταν χρόνο ως εισοδηματίες ἢ ἀνεργοί ἢ υπερῆλικες (Mossé, 2002: 44, 54· Σακελλαρίου, 2016: 368, 370). Μεγάλος ἀριθμὸς αποκλειόταν ἐξαιτίας της διαμονῆς μακριά ἀπὸ την πόλη ἢ της ἔλλειψης διαθέσιμου ελεύθερου χρόνου. Για τα καθήκοντα των βουλευτῶν και κάποιων ἀρχόντων ἦταν ἀπαραίτητη η συνεχῆς διαμονή στην πόλη, καθὼς ἀπασχολούνταν εντατικά για ολόκληρο το ἔτος. Αυτό ευνουόσε ὅσους εἶχαν ἀρκετοῦς πόρους και περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Πολλοί ἀπὸ τους πλουσίους που ἔπρεπε για πολιτικούς ἢ ἄλλους λόγους να βρίσκονται συχνά στην πόλη, διατηρούσαν πιθανόν ἓνα οἶκημα στην Αθήνα, ὅπου περνούσαν σημαντικό μέρος του χρόνου. Γι' αὐτοῦς η βουλευτική θητεία ἦταν ἐφικτή.

Ὅσο πιο μεγάλες ἦταν οι ἀποστάσεις του τόπου κατοικίας ἀπὸ τον τόπο της εκκλησίας, τόσο οι πολίτες ἐπιβαρύνονταν με κόπωση και ἔξοδα. Οι συνεδριάσεις ἀρχίζαν με την ἀνατολή του ηλίου. Ὅσοι κατοικοῦσαν σε ἀπόσταση πορείας μιας ἢ δυο ὡρῶν προλάβαιναν να φθάσουν ἐγκαίρως (Σακελλαρίου, 2016: 361). Μεγαλύτερες δυσκολίες εἶχε ο πληθυσμὸς της υπαίθρου, που δυσκολευόταν να καλύψει τη μακρινή ἀπόσταση μέχρι την πόλη. Οι Αθηναῖοι ἦταν συνηθισμένοι να βαδίζουν μεγάλες ἀποστάσεις. Ἐνας πολίτης που ἠθέλε να παρευρεθεῖ σε μια συνεδρίαση της Εκκλησίας, θα μπορούσε να διανύσει μια ἀπόσταση 12-15 χλμ., ἢ και

ακόμη μεγαλύτερη, αλλά οι απαιτήσεις του βουλευτικού αξιώματος ήταν βαριές και συνεχείς και απαιτούσαν διαμονή στην πόλη, εκτός εάν κάποιος ζούσε σε έναν από τους πλησιέστερους αγροτικούς δήμους. Αλλά και όσοι κατοικούσαν στην πόλη είχαν και άλλες υποχρεώσεις πέρα από το να έρχονται συχνά στη συνέλευση. Οι πλούσιοι πολίτες, που ζούσαν συνήθως σε άλλα μέρη της Αττικής, θα έβρισκαν πολύ δύσκολο να περνούν μεγάλα διαστήματα στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της θητείας τους στη βουλή. Οι άνθρωποι με μέτριο πλούτο μπορούσαν να μείνουν κάποιο χρόνο μακριά από τις συνηθισμένες ασχολίες τους. Οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους, όμως, θα εξαρτιόνταν από την παροχή μισθού και την προθυμία συγγενών και γειτόνων να τους αντικαταστήσουν στην εργασία τους κατά τη διάρκεια της βουλευτικής θητείας. Στην περίπτωση των απομακρυσμένων δήμων, πιθανότατα οι περισσότεροι βουλευτές διέμεναν στην Αθήνα μόνο κατά τη διάρκεια της πρωτανείας της φυλής τους και τον υπόλοιπο χρόνο δεν παρίσταντο τόσο τακτικά στις συνεδριάσεις (Sinclair, 1997: 122-3).

Οι μισοί από τους πολίτες ανήκαν στην κατώτερη οικονομικά τάξη, τους θήτες. Οι δυο ισχυρές οικονομικά τάξεις αποτελούσαν μειοψηφία και οι υπόλοιποι ήταν ζευγίτες, που ήταν κυρίως αγρότες. Μια τέτοια σύνθεση του πολιτικού σώματος δεν επέτρεπε στους οικονομικά αδύναμους -που αποτελούσαν την πλειοψηφία- να συμμετέχουν συχνά στην εκκλησία του δήμου, διότι οι αγροτικές εργασίες, το εμπόριο και οι συχνές εκστρατείες τους κρατούσαν μακριά από τον τόπο των συνελεύσεων (Αδάμ – Μαγνήσαλη, 2004: 24-5). Οι βιοτικές ανάγκες εμπόδιζαν τους πολίτες που ζούσαν από ημερομίσθια να επιδιώκουν την εκλογή τους σε ένα αξίωμα που απαιτούσε καθημερινή απασχόληση. Οι λόγοι που ανάγκαζαν αρκετούς πολίτες να απέχουν από την εκκλησία και τα δικαστήρια, τους αποθάρρυναν επίσης από το να επιδιώκουν ετήσια αξιώματα. Οι αγρότες αδυνατούσαν να εγκαταλείψουν τα κτήματά τους το διάστημα των εποχιακών εργασιών. Αλλά και οι κάτοικοι της πόλης δυσκολεύονταν να στερηθούν το μεροκάματο. Για τη συμμετοχή σε συνεδρίαση του δήμου ή του δικαστηρίου ή για την απασχόληση σε καθήκοντα βουλευτών ή αρχόντων ήταν αναγκαία η στέρηση του ημερησίου ή του ετήσιου εισοδήματος (Σακελλαρίου, 2016: 134).

Τον 4ο αιώνα καταβλήθηκε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η κατάσταση με την καθιέρωση ημερήσιας αποζημίωσης για τη συμμετοχή στην εκκλησία, ανάλογης

με εκείνη που είχε θεσπιστεί ήδη από τον 5ο αιώνα για τη θητεία στη βουλή, τα ηλιαστικά δικαστήρια και για την ανάληψη αξιωμάτων. Η θεσμοθέτηση του μισθού απέβλεπε στη διεύρυνση της συμμετοχής των πολιτών στην άσκηση της εξουσίας, ανεξάρτητα από εισοδήματα, περιουσία, κοινωνική τάξη, ώστε η πολιτική ισότητα να είναι ουσιαστική. Ο μισθός ήταν ίσος ή κατώτερος από το ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη και αποτελούσε κίνητρο μόνο για ανέργους, υποαπασχολούμενους ή υπερήλικες πολίτες. Οι μισθοί για τους άρχοντες, τους βουλευτές και τους ηλιαστές θεσπίστηκαν από τον Περικλή (Σακελλαρίου, 2016: 135· Gschnitzer, 2016: 247): «έποίησε δέ και μισθοφόρα τά δικαστήρια Περικλῆς πρῶτος [ο Περικλής ήταν ο πρώτος που καθόρισε μισθό για τη δικαστική υπηρεσία]» (Αριστ. Αθ. Πολ. 27, 3-4). Αργότερα, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ., η παροχή μισθού αποτελούσε κίνητρο παρουσίας στην εκκλησία του δήμου μεγάλου αριθμού πτωχών πολιτών, που ήταν υποστηρικτές της δημοκρατίας. Διαφορετικά, οι φτωχοί θα ήταν αποκλεισμένοι από το δημόσιο βίο. Αρχικά προσφερόταν ένας οβολός ημερησίως και σταδιακά το ποσό αυξήθηκε σε τρεις οβολούς. Για όσους κατείχαν το βουλευτικό αξίωμα, τον 4ο αιώνα η αμοιβή άγγιζε τους πέντε οβολούς ημερησίως, με έναν επιπλέον οβολό (δηλαδή συνολικά μία δραχμή¹⁸) για το διάστημα της πρυτανείας. Στους δικάζοντες ηλιαστές καταβαλλόταν αρχικά μέχρι το 425 π.Χ. το ποσό των δύο και μετέπειτα των τριών οβολών (Sinclair, 1997: 124· Mossé, 2002: 43· Σακελλαρίου, 2016: 135, 370). Οι βουλευτές και οι άρχοντες λάμβαναν μισθό για όλες τις εργάσιμες ημέρες της ετήσιας θητείας τους, σε αντίθεση με τους ηλιαστές που μισθοδοτούνταν μόνο για τις ημέρες που προσέφεραν εργασία, όταν δηλαδή χρειαζόταν η παρουσία δικαστή (Σακελλαρίου, 2016: 362, 411). Η πληρωμή για δικαστική υπηρεσία αποσκοπούσε να ενθαρρύνει τους πολίτες να υπηρετούν στις επιτροπές των ενόρκων (Σακελλαρίου, 2016: 407). Η αμοιβή των βουλευτών δεν θα αποτελούσε από μόνη της κίνητρο για παρουσία σε όλες τις συνεδριάσεις, αλλά θα ήταν κάποια βοήθεια.

Μετά τη μείωση του αριθμού των πολιτών στην εκκλησία προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα εφαρμόστηκαν διαδοχικά δύο μέτρα. Σύμφωνα με μαρτυρία του Αριστοφάνη (Αχαρνής, 425 π.Χ.), δημόσιοι δούλοι κρατούσαν ένα σχοινί βαμμένο με κόκκινο χρώμα και πλησίαζαν τους αργόσχολους πολίτες στην Αγορά από διάφορες

¹⁸ Ένας καλός εργάτης μπορούσε να κερδίσει μέχρι και δύο δραχμές την ημέρα (Flacelière, 1990: 56).

πλευρές, εκτός από εκείνη που οδηγούσε στην Πνύκα: «οἱ δ' ἐν ἀγορᾷ λαλοῦσι κᾶνω καί κάτω/ τό σχοινίον φεύγουσι τό μεμιλωμένον [φλυαρούσαν στην αγορά κι ενώ έχουν περιζώσει /με κόκκινο σχοινί οι αρχές τους δρόμους,/ στη σύναξη το λαό για να μαντρώσουν,/ όλοι πασκίζουν να ξεφύγουν]» (21-22, μτφρ. Τ. Ρούσσο). Όποιος πολίτης το άγγιζε, αυτό σήμαινε την πληρωμή προστίμου (Flacelière, 1990: 52· Sinclair, 1997: 133· Humbert, 2012: 193). Το δεύτερο μέτρο, ο εκκλησιαστικός μισθός, καθιερώθηκε τον 4ο αιώνα ως αποζημίωση για το ημερομίσθιο που έχανε ο εργαζόμενος πολίτης μετέχοντας στην εκκλησία. Πήρε, όμως, γρήγορα άλλο χαρακτήρα. Πριν ξημερώσει, ο χώρος γέμιζε γρήγορα. Για να περιοριστεί η καταβολή του μισθού, μετά από την είσοδο 6000 πολιτών στο χώρο της εκκλησίας, ανακλήθηκε το βαμμένο σχοινί, (Σακελλαρίου, 2016: 250). Εκτός από τη χρήση του σχοινοῦ, με σκοπό την υποχρέωση των πολιτών να πάνε στην εκκλησία, φαίνεται ότι η πολιτεία δεν προσπαθούσε γενικά να εξαναγκάσει τη συμμετοχή. Ωστόσο, η σημασία της παρουσίας ήταν μεγάλη και αυτό φαίνεται από την απαίτηση απαρτίας 6000 πολιτών για ορισμένες αποφάσεις, όπως για μια έγκυρη ψηφοφορία οστρακισμού ή για παροχή πολιτικού δικαιώματος. (Sinclair, 1997: 78).

Ίσως κατά τη δεκαετία του 390 π.Χ. να υπήρχε η αίσθηση ότι έπρεπε να συμμετάσχει στην εκκλησία μεγαλύτερη ποικιλία πολιτών, για να περιοριστούν οι κίνδυνοι μιας επανάληψης της πολιτικής αναταραχής του τέλους του 5^{ου} αιώνα (Sinclair, 1997: 153). Ο μισθός των τριών οβολών για παράσταση στην εκκλησία δεν ήταν τεράστιο ποσό, αλλά αρκούσε για να επαναφέρει εκείνους που κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου είχαν ξεσυνηθίσει να πηγαίνουν.

Οι θήτες συνήθισαν να βλέπουν τους μισθούς ως πηγή εσόδων για τους ίδιους και όχι ως μέσο που καθιερώθηκε για να έχουν τη δυνατότητα οι άποροι να ασκούν τα πολιτικά δικαιώματά τους. Ο Αριστοφάνης απεικονίζει σε κωμωδίες τους αθηναίους πολίτες σε κατάσταση φτώχειας, που ζούσαν από δημόσιους πόρους και γι' αυτό ενδιαφέρονταν για την αύξηση των δημόσιων εσόδων με χρηματικές καταδίκες πλουσίων, καθώς και με συμμαχικούς φόρους (Αχαρνής 389-390). Ποια αμεροληψία να αναγνωρίσει κανείς σε μια φτωχή μάζα, που με εκδικητικότητα και πικρία κοιτάζει πώς θα καταδικάσει με την ψήφο της; Στην κωμωδία Σφήκες καταγγέλλει ότι τα δικαστήρια και ο λαός έγιναν όργανα των δημαγωγών, επειδή το σύστημα είχε διαφθαρεί. Ο μισθός, αντί για εργαλείο πολιτικής ισότητας, κατέστη

προνοιακό επίδομα για τους φτωχούς. Τους παρουσιάζει να ξεκινούν αξιμέρωτα, ώστε να βρεθούν όσο γίνεται νωρίτερα εκεί όπου θα γίνει η κλήρωση των δικαστών της ίδιας μέρας. Το παιδί ρωτάει με αγωνία: «*ἄγε νῦν, ὦ πάτερ ἦν μή/ τό δικαστήριον ἀρχων/ καθίσῃ νῦν, πόθεν ὄνη/σόμεθ' ἄριστον;* [Κι αν ο Άρχοντας, πατέρα/ σήμερα δε σας ορίσει/ δικαστές, με τι λεφτά/θα ψωνίσεις για να φάμε;]» (300-313, μτφρ. Τ. Ρούσσο). Αυτό σημαίνει, όπως υπονοεί ο ίδιος ο Αριστοφάνης αλλά και οι φιλόσοφοι που ταυτίζουν το δήμο με τους φτωχούς, ότι η εκκλησία συνίστατο σε έναν όγλο, που πήγαινε εκεί μόνο και μόνο για να πάρει τους τρεις οβολούς; Οι αργόσχολοι και οι ανίκανοι έτρεχαν στα δικαστήρια, για να πάρουν το αντίτιμο της παρουσίας τους. Επίσης, από ένα λόγο του Δημοσθένη, το 353 π.Χ., γνωρίζουμε ότι, όταν από δημοσιονομικό έλλειμμα δεν καταβάλλονταν μισθοί, δεν γίνονταν συνεδριάσεις, δηλαδή σταματούσε να λειτουργεί το κράτος ((Κατά Τιμοκράτους, 99· βλ. Σακελλαρίου, 2016: 562).

Ο Πλάτων βάζει το Σωκράτη να αναφέρει μια επίκριση αριστοκρατών σε βάρος του Περικλή, σύμφωνα με την οποία μέσω της παροχής μισθών κατόντησε τους αθηναίους πολίτες «*ἀργούς καί λάλους καί φιλαργύρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα* [οκνούς, δειλούς, φλύαρους και φιλάργυρους, ορίζοντας πρώτος αυτός μισθό για την άσκηση δημόσιων αξιωμάτων]» (Γοργίας 515e) (Andrewes, 2003: 276· Σακελλαρίου, 2016: 563). Η καθιέρωση της αμοιβής για δικαστική υπηρεσία αντιμετώπιστηκε με σαρκασμό από τις εύπορες τάξεις, καθώς θεωρούσαν ότι υποβάθμιζε τη λειτουργία των δικαστηρίων (Sinclair, 1997: 23). Οι εχθροί της δημοκρατίας καταδίκασαν το μέτρο του μισθού, καταγγέλλοντας τα δημαγωγικά κίνητρα, την παρακμή της ιδιότητας του πολίτη, την πρόσβαση αχάριστων φτωχών στην εξουσία, τη διαφθορά των δικαστών: «*χειρώ γενέσθαι, κληρουμένων ἐπιμελῶς ἀεί μᾶλλον τῶν τυχόντων ἢ τῶν ἐπεικῶν ἀνθρώπων. Ἦρξατο δέ ταῦτα καί τό δεκάζειν.*[τα δικαστήρια χειροτέρευαν, μια και πάντοτε επιλέγονταν για δικαστική υπηρεσία τυχαίοι άντρες και όχι οι πιο κατάλληλοι. Έτσι ξεκίνησε η δικαστική διαφθορά]» (Αριστ. Αθ. πολ. 24, 4) (Humbert, 2012: 129).

Ο Αριστοτέλης, στην Αθηναίων Πολιτεία (1, 13), κατηγορεί τους δημοκρατικούς ότι στα δικαστήρια δεν νοιάζονται για το δίκαιο αλλά για το συμφέρον τους (οικονομικό ή πολιτικό). Σε δίκες πολιτικού περιεχομένου ψήφιζαν σε βάρος μη δημοκρατικών κατηγορουμένων, με σκοπό να τους εξοντώσουν με

θανατική καταδίκη ή να τους αποδυναμώσουν οικονομικά. Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, ο Λυσίας γράφει για λογαριασμό ενός διαδίκου ότι, όταν το κράτος έρχεται σε οικονομική δυσκολία, η βουλή δέχεται ευκολότερα αγωγές εισαγγελίας και δημεύει περιουσίες: «ή βουλή...ὄταν μὲν ἔχη ἱκανά χρήματα εἰς διοίκησιν, οὐδὲν ἐξαμαρτάνει, ὄταν δέ εἰς ἀπορίαν καταστῆ, ἀναγκάζεται εἰσαγγελίας δέχεσθαι καὶ δημεύειν τὰ τῶν πολιτῶν [η ...βουλή, όταν διαθέτει αρκετά χρήματα για τη διοίκηση, δεν κάνει τίποτα άδικο, όταν όμως βρεθεί δίχως πόρους, αναγκάζεται ν' αποδέχεται εισαγγελίες και να δημεύει περιουσίες πολιτών]» (Κατά Νικομάχου, 22, μτφρ. Γ. Κ. Κυριαζής). Σε άλλο λόγο του βάζει τον πελάτη να υπενθυμίσει στους δικαστές ότι και άλλοτε άκουσαν τους κατηγορούς του να λένε «ὄτι, εἰ μὴ καταψηφιεῖσθε ὧν αὐτοὶ κελεύουσιν, ἐπιλείμει ὑμᾶς ἢ μισθοφορά.[πως, αν δεν καταδικάζατε εκείνους τους οποίους σας ζητούσαν, θα στερηθείτε τον μισθό σας]» (Κατά Επικράτους 1, μτφρ. Γ. Κ. Κυριαζής) (Σακελλαρίου, 2016: 371).

Υπήρχε μια μανία για τις δίκες και τη στρεψοδικία¹⁹. Τα δικαστήρια έτειναν να επιβάλλουν βαριές χρηματικές ποινές σε κατηγορούμενους που ήταν πλούσιοι. Οι πλούσιοι απειλούνταν, αφού ο μισθός των δικαστών προέκυπτε από τα έσοδα πώλησης των περιουσιών που κατάσχονταν. Η αθηναϊκή δημοκρατία κατηγορήθηκε ότι άσκησε ταξική δικαιοσύνη, δηλαδή ότι η δικαιοσύνη βρισκόταν στα χέρια των φτωχών και καταδίωκε τους πλούσιους. Ο Ισοκράτης, στον λόγο του *Περί Αντιδόσεως* (354/3 π.Χ.), υποφέροντας από την ανάθεση τριηραρχίας μέσα από τη διαδικασία της *άντιδόσεως*, αναφέρει ότι «νῦν δ' ὑπέρ τοῦ μή πλουτεῖν ὡσπερ τῶν μεγίστων ἀδικημάτων ἀπολογία δεῖ παρασκευάζεσθαι καὶ σκοπεῖν, εἰ μέλλει τις σωθήσεσθαι. [Σήμερα, πρέπει να προετοιμάζει κανείς απολογία για την περιουσία του, όπως γίνεται για τα χειρότερα εγκλήματα, αν θέλει να σώσει τον εαυτό του]» (15.160, μτφρ. Σ. Παπαϊωάννου) (Christ, 2006: 185). Οι πλούσιοι, πάντως, μπορούσαν να καταφύγουν και στην εξαγορά των δικαστών για να υπερασπίσουν τον εαυτό τους. Ο Δημοσθένης, στο λόγο του *Κατά Μειδίου*, κατηγορεί τους δικαστές για μεροληψία υπέρ των πλουσίων που εξαγοράζουν την αμνηστία με τα χρήματά τους (Mossé, 2002: 111). Τα κίνητρα για τις δίκες δεν ήταν, όμως, μόνο κοινωνικά, ήταν και πολιτικά. Οι βαρύτερες χρηματικές ποινές επιβλήθηκαν σε πολιτικούς ή σε

¹⁹ *Στρεψοδικία* είναι η χρήση ψευδών ή σοφιστικών λόγων και επιχειρημάτων που αποσκοπούν στην παραπλάνηση, τη διαστροφή της αλήθειας.

στρατηγούς που κατηγορήθηκαν για κατάχρηση, κακή διοίκηση ή παράβαση διωκομένη με *γραφή παρανόμων*²⁰.

Ο Ευξίθεος, ομιλητής σε λόγο του Δημοσθένη, υπαινίσσεται την ενεργό συμμετοχή ορισμένων στις δημόσιες υποθέσεις για οικονομικό κέρδος, την αμέλεια και ανικανότητα άλλων, καθώς και την υιοθέτηση δόλιων μεθόδων, στην προσπάθεια να εκμεταλλευτούν τοπικές αντιζηλίες και εχθρότητες: «*νῦν δέ καί διά φιλονικίαν καί διά φθόνον καί δι' ἔχθραν καί δι' ἄλλας προφάσεις ἔσσεσθαι τι τοιοῦτον ἡγούμενοι... διά ταύτην τήν ἔχθραν ἐπιτίθεται μοι.* [Τώρα όμως που θεωρείτε ότι μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο από αντιζηλία, φθόνο, ἔχθρα και άλλα κίνητρα... εξαιτίας της ἔχθρας αυτής μου επιτίθεται]» (Ἐφεσις προς Ευβουλίδην 6-8) (Sinclair, 1997: 60). Για τον Αριστοτέλη, συγγραφέα της Αθηναίων Πολιτείας, η εκτεταμένη συμμετοχή σήμαινε ότι «ο χύδην ὄχλος ζει καλύτερα από τους καλούς» και, ειδικότερα, ότι η συμμετοχή ἔδινε στους απλούς ανθρώπους την ευκαιρία να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους για κέρδος (Sinclair, 1997: 231).

Οι φτωχοί και οι ηλικιωμένοι μπορεί να προσελκύνονταν στα δικαστήρια κατά τον 5^ο αιώνα από την αμοιβή που προσφερόταν. Η επικράτηση των φτωχών στα δικαστήρια υποδηλώνεται από τον Αριστοφάνη τη δεκαετία του 420 και τον Ισοκράτη τη δεκαετία του 350. Και οι δύο περιγράφουν τους δικαστές ως φτωχούς και εξαρτημένους από την αμοιβή των τριών οβολών για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών τους (Sinclair, 1997: 145). Εκτός από την πενία, υπήρχε και ο παράγοντας της ηλικίας. Οι σφήκες ή οι δικαστές που περιγράφει ο Αριστοφάνης στους *Σφήκες* (παίχτηκε το 422 π.Χ.) ήταν φτωχοί αλλά και γέροντες. Σε περιόδους μεγάλης στρατιωτικής δραστηριότητας θα υπήρχαν ασφαλώς λιγότεροι νέοι διαθέσιμοι. Οι ηλικιωμένοι πολίτες που είχαν μεταβιβάσει τη διαχείριση του οίκου στους γιους τους και δεν ήταν ανεξάρτητοι όπως παλιά, ίσως ἔνιωθαν εξαρτημένοι από την αμοιβή των τριών οβολών. Ήταν φυσικό φαινόμενο η επικράτηση των ηλικιωμένων πολιτών στα

²⁰ *Γραφή παρανόμων* (ψηφισμάτων) ήταν ένας θεσμός στην αρχαία Αθήνα που οδηγούσε σε μια δημοσίου δικαίου δίκη εναντίον εκείνου ο οποίος είχε προτείνει νόμο ή ψήφισμα που είχε θεσπισθεί κατά παράβαση της νομοθετικής διαδικασίας ή που ερχόταν σε σύγκρουση με προϋπάρχοντες νόμους. Ουσιαστικά, οποιοσδήποτε πολίτης είχε το δικαίωμα να καταγγείλει οποιοδήποτε νόμο προτεινόμενο ή που είχε ήδη ψηφιστεί, ο οποίος όμως δεν εξυπηρετούσε την ολότητα ή αντιστρατευόταν ισχύουσες διατάξεις ώστε να θεωρηθεί παράνομος.

δικαστήρια, καθώς οι νεότεροι μπορούσαν να διαθέσουν τον χρόνο τους σε κάποια επικερδέστερη ασχολία (Sinclair, 1997:145-6). Για όλους, εκτός από τους ηλικιωμένους ή τους αναπήρους, κάποιος συνδυασμός δραστηριοτήτων (εργασίας και συμμετοχής στο δημόσιο βίο) θα ήταν συνηθισμένος, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό ευνοούνταν διάφοροι παράγοντες, όπως η εκλογή σε θέση δικαστή, ο τόπος διαμονής, η κλίση. Για τους φτωχούς οποιασδήποτε ηλικίας ο μισθός του ενόρκου ήταν σημαντικός. Για τον νεότερο με οικογένεια θα ήταν ένα χρήσιμο μέσο υποστήριξης, αλλά όχι επαρκές μέσο διαβίωσης (Sinclair, 1997: 147-8).

Φαίνεται ότι οι πολίτες προτιμούσαν να παρευρίσκονται στην εκκλησία και έδειχναν μικρότερο ενδιαφέρον για τα δικαστήρια. Ο Αριστοτέλης παρατηρούσε ότι οι εύποροι δεν ήταν πρόθυμοι να απομακρυνθούν από τις ατομικές υποθέσεις τους για μεγάλο διάστημα, ενώ για σύντομο διάστημα δεν είχαν πρόβλημα. Επομένως, από την άποψη του αριθμού των ημερών απασχόλησης, οι εύποροι θα έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την εκκλησία (με σαράντα τακτικές συνεδριάσεις το χρόνο) παρά για τα δικαστήρια. Σχετικό ζήτημα ήταν και το απρόβλεπτο της εκλογής με κλήρο. Οι ένορκοι έπρεπε να παρουσιάζονται στα δικαστήρια για να λάβουν μέρος στις διαδικασίες του διορισμού που ήταν χρονοβόρες. Στους εύπορους δε θα άρεσε να δουν να επιλέγεται ένας φτωχός και οι ίδιοι να μην κληρώνονται. Αντίθετα, οι ηλικιωμένοι ή οι φτωχοί, οι πολίτες με ελάχιστη ή καθόλου απασχόληση είχαν χρόνο για να δοκιμάσουν τη δικαστική εμπειρία. Άλλωστε, στην εκκλησία λαμβάνονταν οι αποφάσεις που επηρέαζαν όλους τους εύπορους, και ιδίως εκεί γίνονταν οι ψηφοφορίες που αφορούσαν πόλεμο, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην επιβολή φόρου περιουσίας ή εκτέλεσης τριηραρχιών. Φαίνεται ότι οι φορολογούμενοι αναγνώριζαν ότι η συμμετοχή στην εκκλησία ήταν σημαντική για την προστασία των συμφερόντων τους (Sinclair, 1997: 152). Η συμμετοχή του κοινού ήταν σίγουρη σε συζητήσεις σχετικά με τον αριθμό των στρατιωτικών δυνάμεων που έπρεπε κάθε φορά να επιστρατευτούν, τη χρήση τους, τον οπλισμό τους (Cohen, 1992: 141). Υπήρχαν οι μόνιμοι πολίτες που πήγαιναν στην εκκλησία, οι γέροι, οι αργόσχολοι και, γενικά, οι κάτοικοι του κέντρου ή των προαστίων, που ήταν έτοιμοι να παρατήσουν τη δική τους δουλειά. Το άλλο τμήμα του κοινού ήταν αυτό που άλλαζε, που ποίκιλλε ανάλογα με την ημερήσια διάταξη, που είχε δημοσιευθεί νωρίτερα (Cohen, 1992: 127). Προσέρχονταν εκείνοι που είχαν μια θέση να υποστηρίξουν χάρη

στην εμπειρία και τις εξειδικευμένες γνώσεις τους. Άλλοι πάλι προσέρχονταν με σκοπό να προωθήσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα (Humbert, 2012: 142).

Ο καθηγητής Sinclair υποστηρίζει ότι η έλλειψη ενδιαφέροντος για την υπηρεσία των ενόρκων ίσως ήταν αποτέλεσμα επιπτώσεων του πολέμου και του λοιμού κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Μπορεί, ακόμη, να ήταν αποτέλεσμα της μειωμένης δραστηριότητας των δικαστηρίων μετά την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας και τη μειωμένη είσπραξη των τριών οβολών. Γενικά, φαίνεται ότι τα προβλήματα ήταν μάλλον δημογραφικά και σχετίζονταν με το εργατικό δυναμικό παρά με κάποια γενικευμένη απάθεια (Sinclair, 1997: 148).

Ο Sinclair αναφέρει ότι οι επιφανείς πολίτες μπορεί να παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις της βουλής και να συμμετέχουν άμεσα ή έμμεσα στις συζητήσεις (Sinclair, 1997:119). Οι αριστοκράτες, ωστόσο, δεν εμφανίζονταν δυναμικά στην εκκλησία του δήμου. Φαίνεται ότι η έλλειψη υποστηρικτών στις πολιτικές θέσεις τους και η απογοήτευση από τη διαχείριση των κοινών, παρά ο φόβος της ασπλαχνίας του δήμου, ήταν περισσότερο καθοριστικά για την αποχή τους από το δημόσιο βίο (Sinclair, 1997: 219-220).

Σύμφωνα με μαρτυρία του Ξενοφώντα, η εκκλησία του δήμου αποτελούνταν κυρίως από βιοτέχνες, γεωργούς, εμπόρους και μικροεμπόρους, δηλαδή από απλούς ανθρώπους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Σωκράτης ειρωνευόταν το φόβο του Χαρμίδα να πάρει το λόγο μπροστά σε μια Εκκλησία που συγκέντρωνε *«τούς γναφέας αὐτῶν ἢ τούς σκυτέας ἢ τούς τέκτονας ἢ τούς χαλκέας ἢ τούς γεωργούς ἢ τούς εμπόρους ἢ τούς ἐν τῇ ἀγορᾷ μεταβαλλομένους καί φροντίζοντας ὃ τι ἐλάττονος πριάμενοι πλείονος ἀποδῶνται αἰσχύνει; [τους εριουργούς, τους υποδηματοποιούς, τους ξυλουργούς, τους σιδηρουργούς, τους γεωργούς, τους εμπόρους ἢ τους μεταπράτες στην αγορά, που φροντίζουν ν' αγοράσουν όσο το δυνατόν φτηνότερα και να πουλήσουν όσο το δυνατόν ακριβότερα]»* (Ξενοφ. Απομν. 3, 7, 6, μτφρ. Α. Παπαγεωργίου) (Mossé, 2003: 154).

Μολονότι υπάρχουν αμφιβολίες για το αν η εκκλησία εξέφραζε πραγματικά τη βούληση της πλειοψηφίας των πολιτών, ισχύει ότι από την ψήφο του απλού λαού καθοριζόταν η υιοθέτηση των προτεινόμενων μέτρων (Gschntzer, 2016: 248). Ωστόσο, ο Sinclair επισημαίνει ότι δεν θα πρέπει να δεχτούμε εύκολα την άποψη ότι

οι άποροι εκτόπισαν τους πλούσιους, εξαιτίας του χρόνου που διέθεταν για συμμετοχή στην εκκλησία και τα δικαστήρια. Απλώς, για προσωπικούς και άλλους λόγους, οι εύποροι θα μπορούσαν να αφιερώνουν το χρόνο τους στις ιδιωτικές υποθέσεις τους (Sinclair, 1997: 140).

Η απαρίθμηση που κάνει ο Σωκράτης προϋπέθετε ότι οι αστοί που αποτελούνταν στην πλειοψηφία τους από τεχνίτες, μικροκαταστηματάρχες και μικροεμπόρους, που έρχονταν από τον κοντινό Πειραιά, πήγαιναν πιο εύκολα στην εκκλησία από τους αγρότες που ήταν αναγκασμένοι να διανύσουν μεγαλύτερες αποστάσεις από την ύπαιθρο μέχρι την πόλη, και μάλιστα αυτοί που καθυστερούσαν κινδύνευαν να μην πάρουν το μισθό. Η σύνθεση της εκκλησίας δεν ήταν εξαρχής παγιωμένη. Διέφερε ανάλογα με τις συνθήκες, την εποχή του έτους και τα θέματα της ημερήσιας διάταξης. Καθώς η ημερήσια διάταξη της κάθε συνέλευσης γινόταν δημόσια γνωστή εκ των προτέρων, εκείνοι που τους αφορούσε το προς συζήτηση θέμα ίσως πήγαιναν με μεγαλύτερη προθυμία. Για παράδειγμα, ο Θουκυδίδης έδειξε ότι η απόφαση που αφορούσε την εκστρατεία της Σικελίας, διήγειρε έντονο το ενδιαφέρον εκείνων που θα έπρεπε να συμμετάσχουν και άλλων που περίμεναν υλικά οφέλη. Επίσης, το ζήτημα του ανεφοδιασμού ενδιέφερε όλους όσοι εμπλέκονταν στον κόσμο του εμπορίου (Mossé, 2003: 156).

Είναι σχεδόν αδύνατον να γνωρίζουμε εάν οι απλοί πολίτες προσπαθούσαν να πάρουν το λόγο. Τα ονόματα εκείνων που πρότειναν τα ψηφίσματα ή τις τροπολογίες και σημειώνονται στις επιγραφές, είναι συχνά άγνωστα και δεν αναφέρονται σε άλλες πηγές. Ωστόσο, ενδέχεται να ήταν εκπρόσωποι γνωστών πολιτικών ανδρών, οι οποίοι δεν ήθελαν να εκτεθούν, αλλά παρείχαν στους ομιλητές τη στήριξή τους. Οι αρχαίες πηγές μιλούν για παθητικότητα του δήμου που αρκούσαν απλώς στο να ακούν²¹ (Mossé, 2003: 157-8). «Οι περισσότεροι από εσάς δεν ασκείτε το δικαίωμα του λόγου», λέγει ο Δημοσθένης («ὅτι τοῖς πολλοῖς ὑμῶν ἐξόν λέγειν οὐ λέγετε...[οι περισσότεροι από σας δεν ανεβαίνετε στο βήμα να μιλήσετε...]») (Κατ' Ανδροτίωνος 30)). Πρόκειται για μια κριτική που απευθυνόταν όχι μόνο στα μέλη της βουλής αλλά

²¹ Κάποιες από τις υποθέσεις που εξέταζε η εκκλησία του δήμου ήταν πολύπλοκες και χωρίς ενδιαφέρον και ο μέσος άνθρωπος ήταν αναγκασμένος να βασίζεται σε άλλους που γνώριζαν το ακριβές περιεχόμενό τους. Έτσι, ο δήμος εξακολουθούσε να εμπιστεύεται σε μερικούς τομείς τους πλούσιους και τα «παλαιά» ονόματα (Andrewes, 2003: 275).

και στους πολίτες στην εκκλησία. Όλοι οι πολίτες δεν ήταν πρόθυμοι να παίξουν ενεργητικό ρόλο στην πολιτική ζωή. Αρκετοί ενδιαφέρονταν κυρίως για τις ατομικές υποθέσεις τους. Για παράδειγμα, αυτό έπραξαν οι γεωργοί που απλώς ήθελαν να καλλιεργούν τη γη τους, όπως ο αγρότης που περιγράφεται στους Γεωργούς του Αριστοφάνη: «είμαι πρόθυμος να πληρώσω 1000 δρχ (!) αν με απαλλάξεις από το αξίωμα» (απ. 1). Από την άλλη πλευρά, πολλοί εύποροι δεν ήταν γνωστοί για καμία δημόσια δράση εκτός από την ανάληψη λειτουργιών. Οι ατομικές και οικογενειακές συνθήκες και επιλογές ήταν καθοριστικοί παράγοντες στη στάση απέναντι στη συμμετοχή στο δημόσιο βίο (Sinclair, 1997: 218).

Ο Δημοσθένης, σε πολλούς λόγους που εκφώνησε μπροστά στην εκκλησία, αναφέρεται στην αδιαφορία των πολιτών, οι οποίοι παρευρίσκονταν με την ίδια ακριβώς νοοτροπία που θα πήγαιναν σε οποιοδήποτε θέαμα. Αυτό φαίνεται κυρίως σε λόγο του, όπου καλεί τους Αθηναίους να δείξουν μεγαλύτερη υπευθυνότητα: «ἄν... παύσησθ' ὀλιγοροῦντες ἀπάντων, ἴσως ἄν, ἴσως καί νῦν ἔτι βελτίω γένοιτο. εἰ μέντοι καθεδεῖσθε, ἄχρι τοῦ θορυβῆσαι καὶ ἐπαινέσαι σπουδάζοντες, ἐάν δέ δέη τι ποιεῖν ἀναδυόμενοι, οὐχ ὁρῶ λόγον ὅστις ἄνευ τοῦ ποιεῖν ὑμᾶς ἃ προσήκει δυνήσεται τὴν πόλιν σῶσαι. [Ἄν...σταματήσετε να αδιαφορεῖτε για όλα, ἴσως ἀκόμα και αυτή τη στιγμή τα πράγματα βελτιωθοῦν. Ἄν ὁμως κάθεστε ἐδῶ και δείχνετε προθυμία μόνο για να κάνετε θόρυβο και να μοιράζετε ἐπαίνους, ενώ, αν πρέπει να κάνετε κάτι, το αποφεύγετε, δεν γνωρίζω κανένα λόγο που να μπορεῖ ἀπό μόνος του να σώσει την πατρίδα, αν εσεῖς δεν κάνετε αυτά που πρέπει]» (Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ, 77). Σε ἄλλο λόγο του, ο ρήτορας επανέρχεται στο θέμα της παθητικότητας του δήμου μπροστά σε αυτούς που δε νοιάζονται παρά για το πῶς θα τον κολακεύουν: «ἐν μέν ταῖς ἐκκλησίαις τρυφᾶν καὶ κολακεύεσθαι πάντα πρὸς ἡδονὴν ἀκούουσιν [στην εκκλησία του Δήμου χαιρόσαστε και κολακεύεστε με το να μην ακούτε ἄλλο ἀπό ευχάριστες ομιλίες]» (Κατὰ Φιλίππου γ, 4). Οι ρήτορες χρησιμοποιούσαν τον ὄρο *ιδιώτες* για τους «παθητικούς» πολίτες, χαρακτηρισμός που σήμαινε ὅτι ἦταν περισσότερο απασχολημένοι με τις προσωπικές τους υποθέσεις (*τα ἴδια*) παρά με τις κοινές υποθέσεις της πόλης (Mossé, 2003: 158-9). Τίθεται, λοιπόν, το ζήτημα μήπως οι Αθηναῖοι του 4ου αἰῶνα πήγαιναν στην εκκλησία για να εισπράξουν το μισθό και δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για τα προβλήματα που συζητούνταν, εκτός αν διακυβεύονταν τα συμφέροντά τους.

Η παρουσία στην εκκλησία δε σήμαινε απαραίτητα και την ενεργό συμμετοχή στις συζητήσεις. Κατά τη χειροτονία μπορούσε κάποιος να χαθεί μέσα στο πλήθος, αλλά αυτό δεν ίσχυε στα δικαστήρια, αφού κάθε πολίτης έριχνε την ψήφο του σε μια κάλπη με άξονα ή τρύπα. Η θητεία στη βουλή απαιτούσε ενεργό συμμετοχή στα κοινά, δεδομένης της πληθώρας των υποθέσεων στις οποίες εμπλεκόταν (Σακελλαρίου, 2016: 380). Δεν μπορούσε να είναι κανείς τόσο αδρανής στη βουλή όσο στην εκκλησία, ενώ στα δικαστήρια ο ένορκος μπορούσε να παίζει παθητικό ρόλο και να αποφεύγει να δείξει την απειρία του ή την έλλειψη γνώσης και κατανόησης, καθώς δε συμμετείχε σε συζήτηση και η ψηφοφορία ήταν μυστική (Sinclair, 1997: 151). Αντίθετα, στη βουλή, ένας άνδρας με ελάχιστη πείρα στα δημόσια θέματα και χωρίς τα μέσα για κάποια εκπαίδευση στη ρητορική, θα έπρεπε να έχει μεγάλη φιλοδοξία ή ένστικτο ώστε να διακινδυνεύσει να εκτεθεί στις συζητήσεις της, να πρωταγωνιστήσει στις δράσεις των πρυτάνεων ή να προεδρεύσει ως άρχοντας σε συνεδριάσεις της. Τα απλά μέλη, με ελάχιστη ή καθόλου πείρα και χωρίς πολιτικές φιλοδοξίες, θα μπορούσαν να έχουν μάλλον παθητικό ρόλο και να είναι απρόθυμα για συμμετοχή σε βάθος (Σακελλαρίου, 2016: 129).

Πιθανότατα, αρκετοί παριστάμενοι στις συνεδριάσεις της εκκλησίας δεν αξιοποιούσαν το δικαίωμα της ισηγορίας. Θεωρητικά, κάθε πολίτης μπορούσε να κάνει πολιτική πρόταση, αλλά ελάχιστοι ασκούσαν αυτό το δικαίωμα. Το έκαναν μόνο εκείνοι που ήταν ικανοί να επιβληθούν στο συγκεντρωμένο πλήθος και μόνο όσοι είχαν ορισμένα προσόντα, όπως ικανότητα συλλήψεως και διατυπώσεως ιδεών, πειστικότητα, ευγλωττία, θάρρος μπροστά στο πλήθος αλλά και γνώση του αντικειμένου (Σακελλαρίου, 2016: 380). Έπρεπε να χειρίζεται κανείς καλά το λόγο και απαιτούνταν τεχνικές γνώσεις. Με λίγα λόγια, η επιθυμία να μιλήσει κάποιος στη συνέλευση απαιτούσε κάποια πείρα και ικανότητα, για να συγκινήσει κάποιος αυτά τα μεγάλα πλήθη, αλλά και κάποια εξοικείωση με τα θέματα που συζητούνταν. Αυτό δε σημαίνει ότι στις συζητήσεις συμμετείχαν περισσότερο οι επαγγελματίες ρήτορες. Μπορεί η συνέλευση να απολάμβανε έναν ικανό ομιλητή και ίσως να απέρριπτε τις συμβουλές των ηγετών της -ο Πλούταρχος υποστήριζε ότι αυτό συνέβαινε συχνά- αλλά, όταν επρόκειτο να πάρουν κρίσιμες αποφάσεις, όπως η εκλογή στο αξίωμα του στρατηγού, οι Αθηναίοι κατέφευγαν στους πιο αυστηρούς και συνετούς πολίτες (Sinclair, 1997: 38). Ακόμη και η αδιαφορία των πολιτών για τις υποθέσεις της πόλης

ή η παθητικότητα εκείνων που αρκούσαν να ακούν χωρίς ενδιαφέρον τις συζητήσεις στην εκκλησία ή τη βουλή δεν αναιρούν το γεγονός ότι ο δήμος διατηρούσε μέσα από τις ψήφους του πάντοτε τον τελευταίο λόγο στην επίλυση των θεμάτων (Mossé, 2003: 161-2). Η επιλογή των αξιωματούχων και ο καθορισμός της πολιτικής της Αθήνας εξαρτιόταν από την ψήφο του λαού.

Ο Πλάτων παρουσιάζει το Σωκράτη να κάνει διάκριση μεταξύ των τεχνικών ζητημάτων, για τα οποία απαιτούνταν η συμβουλή ειδικού, και των πολιτικών θεμάτων για τα οποία μπορούσε να ακουστεί οποιαδήποτε συμβουλή. Στα τεχνικά θέματα, όποιος δεν θεωρούνταν ειδικός, ακόμη κι αν είχε ευγενική καταγωγή με πλούτο, αποδοκιμαζόταν και χλευαζόταν ώσπου να παραιτηθεί ή να τον απομακρύνουν από το βήμα. Από τον Ξενοφώντα γίνεται σαφές ότι μια έλλειψη ανεκτικότητας για τους κακώς πληροφορημένους ομιλητές εμφανιζόταν ακόμη και σε θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος. Ο Σωκράτης (*Απομνημονεύματα*, 3, 6, 5-6) υποβάλλει σε ανάκριση τον νεαρό Γλαύκωνα σχετικά με τα θέματα που συζητούνταν στην εκκλησία, όπως τα έσοδα και έξοδα της πόλης, η στρατιωτική δύναμη και η τροφοδοσία της, για τα οποία έπρεπε να είναι καλά πληροφορημένος, εάν ήθελε να πάρει το λόγο μπροστά στο δήμο και να μην κινδυνεύσει να αποδοκιμασθεί (Sinclair, 1997: 38-9; Mossé, 2003: 156, 169). Όποιος επιθυμούσε να ασκήσει πολιτική επιρροή, έπρεπε να ξέρει τα απαραίτητα στοιχεία, γιατί ο λαός δεν ήταν διατεθειμένος να ακούει τον καθένα που δεν γνώριζε. Αυτό ήταν ίσως αλήθεια· αλλιώς η Αθήνα δε θα μπορούσε να φέρει σε πέρας τις πολύπλοκες δημόσιες υποθέσεις της. Ο πολιτικός έπρεπε να πείθει το κοινό ότι έχει δίκιο· και το μέσο πειθούς ήταν ο προφορικός λόγος, η ρητορική (Andrewes, 2003: 273).

Προσόντα όπως η ικανότητα του λέγειν στην εκκλησία και τα δικαστήρια, η διαχειριστική ικανότητα, η πείρα στα οικονομικά, η ορθή κρίση στη διαμόρφωση της πολιτικής ή η ικανότητα στη στρατιωτική διοίκηση, δεν περιορίζονταν στους πολίτες με καλή καταγωγή. Αυτές οι ικανότητες αποτελούσαν τη βάση της δημοκρατικής δύναμης. Κάποιο απόθεμα πλούτου εξακολουθούσε να είναι απαραίτητο για όποιον επιθυμούσε την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική ζωή, αλλά και για τους ικανούς και φιλόδοξους άπορους υπήρχαν ευκαιρίες πλουτισμού, όπως πολιτικές δωροδοκίες, λάφυρα, υψηλές αμοιβές για στρατιωτική υπηρεσία στο εξωτερικό (Sinclair, 1997: 54).

Ο Ευριπίδης, στην τραγωδία του *Ικέτιδες*, μιλάει μέσω του θηβαίου κήρυκα για την έλλειψη παιδείας του δήμου, για το εμπόδιο των φτωχών λόγω της εργασίας τους να συμμετέχουν στα κοινά ή για την πικρία των καλύτερων, όταν ένας άσημος πολίτης με ευγλωττία επηρέαζε το δήμο (Sinclair, 1997: 232). Η μόρφωση και η πείρα ενός αθηναίου πολίτη ήταν ανάλογη με την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του. Κάποια εκπαίδευση στη ρητορική και την πολιτική τέχνη από τους σοφιστές και άλλους διδασκάλους θα ήταν πολύ χρήσιμη σε μια πόλη, όπου η πειθώ στα δημόσια ζητήματα ήταν σημαντική. Μια φτωχή οικογένεια, όμως, δεν μπορούσε να πληρώσει τις υψηλές αμοιβές που απαιτούνταν. Η ανισότητα του πλούτου ενισχυόταν και από την ανισότητα της εκπαίδευσης. Αυτό, βέβαια, δε σήμαινε ότι μόνο εκείνοι με υψηλό επίπεδο παιδείας ήταν αποτελεσματικοί ως ομιλητές. Ένας πολίτης από την ύπαιθρο μπορούσε να παρέμβει πιο αποτελεσματικά, επειδή παρενέβαινε σπάνια ή επειδή μιλούσε απλά και άμεσα. Υπήρχε μια καχυποψία απέναντι στους ικανούς ομιλητές και ήταν συνηθισμένο φαινόμενο να προσπαθεί κανείς να δημιουργήσει προκατάληψη εναντίον ενός αντιπάλου προειδοποιώντας την εκκλησία ή το δικαστήριο να μην παραπλανηθεί από έξυπνα επιχειρήματα. Για τους παθητικούς πολίτες, η έλλειψη εκπαίδευσης και εμπειρίας δεν αποτελούσαν σοβαρούς περιορισμούς. Η πολιτική γνώση, η πληροφόρηση για τα κοινά και η κρίση δεν προϋπέθεταν ανώτερη παιδεία, ιδίως σε μια κοινωνία όπως η αθηναϊκή, όπου κυριαρχούσε ο προφορικός λόγος. Μάλλον η ικανότητα ανάγνωσης ήταν πλεονέκτημα, για να διαβάσει κανείς τις αποφάσεις της εκκλησίας που εγγράφονταν σε λίθινες ή χάλκινες επιγραφές σε δημόσια σημεία. Ωστόσο, υπήρχαν και πολίτες που μπορούσαν να βοηθήσουν τους αγράμματους (Sinclair, 1997: 221).

Οι αττικοί ρήτορες²² συμμετείχαν ενεργά στην εκκλησία και τα δικαστήρια. Παρουσιάζονταν ως *πολιτευόμενοι*, ως «οι πολίτες που εκμεταλλεύονταν τα δικαιώματα του πολίτη» (Humbert, 2012: 199). Στο τέλος της ημέρας έπρεπε να πείσουν την εκκλησία, το δικαστήριο ή τη βουλή. Τα επιχειρήματά τους έπρεπε να είναι αληθοφανή και νόμιμα, για να μην διατρέχουν σοβαρό κίνδυνο απόρριψης από

²² Οι *ρήτορες* ήταν αγορητές αλλά συγχρόνως και εκείνοι που υπέβαλλαν προτάσεις, γνωστοί και ως *δημαγωγοί* (ηγέτες του λαού). Πρόκειται για πρόσωπα χωρίς αξίωμα, που καθόριζαν την πορεία των πραγμάτων μόνο με το χάρισμα του λόγου, ως αγορητές στην εκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια. Κατά κανόνα είναι άντρες με ανώτερη μόρφωση που προέρχονται από τα εύπορα στρώματα (Gschntzer, 2016: 245).

την πλειοψηφία (Sinclair, 1997: 233). Περισσότερο από τις αποδοκιμασίες, ο ρήτορας φοβόταν τις νόμιμες συνέπειες της παρέμβασής του. Καθένας κινδύνευε με μια άκαιρη πρόταση να συμπεριληφθεί μεταξύ εκείνων που «είχαν δώσει υποσχέσεις στους πολίτες και δεν τις είχαν κρατήσει» και να συρθεί στα δικαστήρια, διακινδυνεύοντας την περιουσία του και τη ζωή του (Cohen, 1992: 131). Οι δημαγωγοί κινδύνευαν, γιατί η παραπλάνηση του λαού αποτελούσε κατηγορία που μπορούσε να καταγγελθεί επίσημα στα δικαστήρια. Τον ίδιο κίνδυνο αντιμετώπιζαν και οι στρατηγοί. Οι ευκαιρίες τους για ανεξάρτητη δράση ήταν περιορισμένες ακόμη και στο στρατιωτικό τομέα, καθώς κινδύνευαν με δίωξη, αν τα σχέδιά τους αποτύγχαναν²³ (Andrewes, 2003: 275).

Οποιοσδήποτε πολίτης, οποιαδήποτε στιγμή, μπορούσε να καταθέσει μήνυση για παράνομη πρόταση, *γραφή παρανόμων*, εάν θεωρούσε ότι κάποια πρόταση παρέβαινε τη ισχύουσα νομοθεσία, ακόμη κι αν είχε ψηφιστεί από την εκκλησία. Για τους πολίτες που πρότειναν ψηφίσματα αντίθετα με τους νόμους, καθώς και για τους αξιωματούχους που επέτρεπαν να ψηφιστούν αυτά, προβλέπονταν βαριές κυρώσεις, ακόμη και θάνατος (Σακελλαρίου, 2016: 157). Μία από τις αρχές της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η ατομική ευθύνη αυτών που υπέβαλλαν προτάσεις, εκείνων που κατείχαν ηγετικές θέσεις στην εκκλησία, αλλά και κάθε πολίτη. Ο πολίτης που υπέβαλλε την πρόταση, αναλάμβανε και την ευθύνη για το περιεχόμενό της. Το όνομά του αναφερόταν πάντα στην αρχή του νόμου ή του ψηφίσματος («εἰπόντος τοῦ... δεῖνα»). Απαραίτητη ήταν η επαγρύπνηση και η πρωτοβουλία όλων των πολιτών να καταθέσουν *γραφή παρανόμων* ή να ασκήσουν διώξεις κατά των αξιωματούχων, καθώς δεν υπήρχε δημόσιος κατήγορος. Εκτός από τη *γραφή παρανόμων*, που είχε σκοπό την προστασία της ισχύουσας νομοθεσίας, υπήρχε και η *γραφή νόμον μή ἐπιτήδειον θεῖναι*, δηλαδή δίκη κατά της θέσπισης νόμου, που θα ήταν αντίθετος προς τα συμφέροντα της πόλης (Sinclair, 1997: 79· Ρομποκού, 1999: 14, 16· Σακελλαρίου, 2016: 248). Η διαφορά της γραφής αυτής από τη *γραφή παρανόμων* συνίστατο στο ότι αφορούσε μόνο νόμους, όχι ψηφίσματα. Το ζητούμενο ήταν να εμποδιστεί ένας αδέξιος ή κακοπροαίρετος πολίτης να υποβάλει ένα σχέδιο ή

²³ Το 406 π.Χ. ο λαός ξέσπασε εναντίον των στρατηγών που είχαν νικήσει τους Σπαρτιάτες στις Αργινούσες. Επέμεινε να καταδικαστούν σε θάνατο αμέσως, με μια μόνο ψηφοφορία, έξι από αυτούς στρατηγούς (Andrewes, 2003: 263).

μια τροπολογία αντίθετη προς τους νόμους. Κατά τη γραφή παρανόμων, εάν κέρδιζε ο κατήγορος, το ψήφισμα αναιρούνταν και ο δημιουργός του καταδικαζόταν σε πρόστιμο μέχρι και εξορία. Μετά από τρεις καταδίκες υφίστατο την ποινή της ατιμίας (Humbert, 2012: 146).

Η απειλή της γραφής παρανόμων και εισαγγελίας, σε συνδυασμό με την υποχρέωση για λογοδοσία των αξιωματούχων και βουλευτών, ήταν ανασταλτικοί παράγοντες στην απόφαση των πολιτών για ανάληψη αξιωμάτων. Ο απλός άνθρωπος φοβόταν να αναλάβει κάποιο αξίωμα λόγω ποινικών κινδύνων, αφού ακόμη και ένας πολιτικός, όπως ο Περικλής, είχε πληρώσει ακριβά την ανάμειξή του.

Ο Περικλής στον Επιτάφιο χαρακτηρίζει ως *άχρηστο* αυτόν που δεν συμμετείχε στις δημόσιες υποθέσεις: «τόν τε μηδέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν [ἐκεῖνον πού δέν μετέχει εἰς αὐτά (πολιτικά πράγματα) θεωροῦμεν ὄχι φιλήσυχον, ἀλλ' ἄχρηστον πολίτην]» (Θουκ. 2.40.2, μτφρ. Ε. Βενιζέλου). Ωστόσο, η αδιαφορία για τα κοινά (απραγμοσύνη), επαινούταν όχι μόνο από τους πλούσιους, που επιθυμούσαν τη διατήρηση του κατεστημένου και ενδιαφέρονταν για τις ιδιωτικές υποθέσεις τους, αλλά και από τους Αθηναίους γενικά, που επιθυμούσαν να τους αφήσουν ήσυχους και να απέχουν από τα αξιώματα και την πολιτική ζωή: «ἀνὴρ πένης,/ εἰ καὶ γένοιτο μὴ ἀμαθής, ἔργων ὕπο/ οὐκ ἂν δύναίτο πρὸς τὰ κοῖν' ἀποβλέπειν.[ο φτωχός,/ και μορφωμένος να ἔναι, ὅπως τον σφίγγουν/ βαριές δουλειές, ποτέ δε θα μπορούσε/ τα κοινά να κοιτάξει]» (Ευρ. Ικετ. στ. 406-408, μτφρ. Τ. Ρούσσο) (Sinclair, 1997: 247).

Σε αντίθεση με άλλους συγγραφείς, ο Moses Finley ισχυρίζεται ότι οι παρατηρήσεις σχετικά με τον αριθμό και τη στάση των πολιτών, που συμμετείχαν στις συνελεύσεις της εκκλησίας, προσπαθούν να υποτιμήσουν την κατάσταση. Το ίδιο ισχύει, όπως ισχυρίζεται, και στην περίπτωση κάποιων αποσπασμάτων από τους ποιητές και τον Πλάτωνα που επαινούν τον άνδρα που «ασχολείται με τις δικές του υποθέσεις» και δεν αναμειγνύεται στα κοινά. Οι παρατηρήσεις αυτές θεωρεί πως είναι έργα συγγραφέων που γνώριζαν ότι είναι κοινωνικά ανώτεροι, αλλά όμως συνειδητοποιούσαν ότι ήταν αμέτοχοι στα σύγχρονα πολιτικά πράγματα. Ο ίδιος προσθέτει ότι δεν είναι δυνατό να αντιμετωπιζόταν με αδιαφορία, για παράδειγμα, η κήρυξη πολέμου προς τη Σπάρτη και ότι αγρότες, ελεύθεροι βιοτέχνες και έμποροι

που ζούσαν στην πόλη μπορούσαν ευχερώς να διαθέτουν χρόνο για την εκκλησία καθώς οι σαράντα τακτικές συνελεύσεις δεν απαιτούσαν μεγάλη διάθεση χρόνου (1996: 82-3).

Επιπλέον, αποκρούει τα ειρωνικά σχόλια των συγγραφέων της τότε εποχής και των ιστορικών της εποχής μας ότι οι μισοί Αθηναίοι αποφάσιζαν για τα δημόσια θέματα, ενώ είχαν άγνοια («*ὀρθῶς δύνατ' ἂν δῆμος εὐθύνειν πόλιν;* [Και πώς μπορεί ο λαός να κυβερνάει μια πολιτεία (αφού σωστά δεν κρίνει τους ρήτορες;)]» (Ευρ. Ικετ. 405, μτφρ. Τ. Ρούσσο)), αντιτάσσοντας ότι όσοι είχαν υπηρετήσει την πόλη το στρατό, το στόλο, τα δικαστήρια και τα διάφορα αξιώματα, όλοι αυτοί είχαν εμπειρία και μπορούσαν να συμμετέχουν στην εκκλησία. Συμφωνεί, ωστόσο, ότι η εκκλησία δεν αντιπροσώπευε το σύνολο των πολιτών και ότι συμμετείχαν ηλικιωμένοι και κάτοικοι της πόλης σε μεγαλύτερο ποσοστό. Η ανομοιογένεια στη σύνθεση φαινόταν όταν έλειπε μεγάλος αριθμός οπλιτών ή ναυτών σε εκστρατεία ή όταν, κατά τη διάρκεια εχθρικών εισβολών στην ύπαιθρο, συγκεντρώνονταν πολλοί αγρότες στην πόλη. Έκτακτα ζητήματα, όπως προτάσεις για πολιτειακές μεταβολές ή αποφάσεις για εμπλοκή σε πόλεμο, αφορούσαν πολλούς από τους συμμετέχοντες. Ακόμη, για τον Finley, το γεγονός ότι ο δήμος έκρινε σωστά στην επιλογή στρατηγών και πολιτικών, ενισχύει την άποψη για ενεργό συμμετοχή των πολιτών που υπηρετούσαν κατά χιλιάδες την πόλη (Finley, 1996: 82-5, 161).

Ο ιστορικός Wolfgang Schuller αναφέρει την κρατούσα άποψη ότι στο χώρο της βουλής εκπροσωπούνταν περισσότερο οι πιο εύποροι ή ότι στις συνελεύσεις της εκκλησίας συμμετείχαν περισσότερο και ασκούσαν επιρροή εκείνοι που χάρη στην κοινωνική τους θέση διέθεταν χρόνο και καλύτερη μόρφωση και κατοικούσαν κοντά στην πόλη. Υποστηρίζει, ωστόσο, ότι υπάρχουν μελέτες που έχουν αμφισβητήσει αυτές τις απόψεις λόγω της απλής καταμέτρησης και του υψηλού βαθμού κινητοποίησης ή συμμετοχής των πολιτών που καταγράφεται στις πηγές μας (Shuller, 2001: 180-1).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το φαινόμενο του «κακού πολίτη» ήταν συνηθισμένο και εμφανίζεται στη ρητορική, την κωμωδία και την τραγωδία. Είχε τις ρίζες του στην κοινή φύση των ανθρώπων για επιδίωξη και προστασία του ατομικού συμφέροντος. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι Αθηναίοι, όπως και άλλοι, δεν ήταν έτοιμοι να υποτάξουν τα ατομικά συμφέροντά τους σε εκείνα της πόλεως, ειδικά όταν διακυβούνταν η ζωή ή η περιουσία τους, όπως στις δίκες. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι σε κάθε κοινωνία τα άτομα αναζητούν τρόπους να επηρεάσουν ή να καταστρατηγήσουν κανόνες που θεωρούν άδικους, ακατάλληλους ή απειλητικούς για τα προσωπικά τους συμφέροντα. Αυτή η ανθρώπινη τάση εκδηλωνόταν με την επιδίωξη του κέρδους στις δικαστικές διαμάχες. Η αθηναϊκή δημοκρατία αναγνώριζε τη νομιμότητα του ατομικού συμφέροντος που συνδεόταν με την ατομική ελευθερία. Όταν τα άτομα αισθάνονταν ότι τα προσωπικά συμφέροντά τους κινδύνευαν και δεν έβλεπαν αμοιβαία ανταπόδοση στο να τα υποτάξουν στο δημόσιο συμφέρον, δικαιολογούσαν την αποφυγή ή την παράλειψη κάποιων υποχρεώσεων. Ήταν, ωστόσο, παράδοξο για μια δημοκρατική πόλη να εξαναγκάζει τους ελεύθερους πολίτες της να εκτελούν τα πολιτικά τους καθήκοντα. Οι Αθηναίοι, σε αντίθεση με τους Σπαρτιάτες, προτιμούσαν για την εκτέλεση των καθηκόντων τους περισσότερο την πειθώ και την προτροπή μέσω του δημόσιου λόγου, (π.χ. ρητορική, δράμα) παρά το φόβο για το νόμο και τον εξαναγκασμό μέσω γραφειοκρατικών και νομικών διαδικασιών (Christ, 2006: 7-10, 16). Η προτίμηση των Αθηναίων για την πειθώ παρά για τον εξαναγκασμό δε σημαίνει ότι περιφρονούσαν το φόβο της τιμωρίας. Προφανώς, η υιοθέτηση νομικών μηχανισμών για την δίωξη των κακών πολιτών ήταν αποτελεσματική (Christ, 2006: 43).

Η σχέση της πόλης με τους πλούσιους πολίτες ήταν διαταραγμένη την κλασική περίοδο, πράγμα που αντανακλάται στις πηγές όπου διατυπώνονται παράπονα που σχετίζονται με τις οικονομικές υποχρεώσεις και στις υποθέσεις των δικαστηρίων που αναφέρονται στις προσπάθειες των πλουσίων για απαλλαγή. Όπως ήταν φυσικό, υπήρχε ένα αίσθημα αδικίας, πικρίας, έχθρας και απομόνωσης από την πλευρά των πλουσίων για το γεγονός ότι μόνο αυτοί, μια μειοψηφία δηλαδή, εξαναγκάζονταν να επωμιστούν όλο το βάρος των οικονομικών υποχρεώσεων στο όνομα της συμμετοχής. Η πόλη, ωστόσο, δεν αποσκοπούσε στην εξαφάνιση του ατομικού συμφέροντος όσο την εκμετάλλευσή του. Διεκήρυττε ότι η συμμετοχή στα δικαιώματα και τα καθήκοντα του πολίτη ωφελούσαν και το άτομο και την πόλη. Η πόλη αντιμετώπιζε μια συνεχή πρόκληση, να πείθει και, αν ήταν απαραίτητο, να υποχρεώνει τους πολίτες να συμμετέχουν (Christ, 2006: 13, 15). Σύμφωνα με την αθηναϊκή πολιτική ιδεολογία, η πόλη αναλάμβανε το ρόλο του πατέρα προς τους πολίτες-γιους. Η πατρίδα ανέτρεφε τους γιους και αυτοί με τη σειρά τους έδειχναν υπακοή και την υπηρετούσαν ως καλοί πολίτες. Η σχέση αυτή δικαιολογούσε την κυριαρχία της πόλης πάνω στους πολίτες. Απόδειξη ότι οι Αθηναίοι συνέδεαν τη συμμετοχή στο δημόσιο βίο με το ατομικό συμφέρον αποτελούν οι επιτάφιοι λόγοι που αφορούσαν σε οπλίτες που είχαν πεθάνει υπηρετώντας την πόλη. Οι λόγοι αυτοί δεν τιμούσαν μόνο (υστεροφημία) τους οπλίτες, αλλά διεκήρυσσαν και την πολιτική ιδεολογία: πρόθυμα ρίσκαραν τη ζωή τους, για να διαφυλάξουν και να βελτιώσουν την δημοκρατική πόλη στην οποία απολάμβαναν ελευθερία και ισότητα (Christ, 2006: 26, 28).

Η αττική τραγωδία (π.χ. Μήδεια του Ευριπίδη, Οιδίποδας του Σοφοκλή) και κωμωδία (π.χ. Ιππής, Εκκλησιάζουσαι του Αριστοφάνη) προβάλλουν ως ανθρώπινο κίνητρο την έγνοια για το ατομικό συμφέρον. Οι τραγικοί ποιητές παρουσιάζουν την ιδιοτέλεια και το απεριόριστο κινήγι του ατομικού συμφέροντος ως επικίνδυνα φαινόμενα για την κοινωνία και το άτομο, ενώ ο Αριστοφάνης εμφανίζει τη διαμάχη μεταξύ ατομικού και συλλογικού συμφέροντος ως έκφραση της εγωιστικής πλευράς της ανθρώπινης φύσης. Για παράδειγμα, στους Ιππής, επιφανείς άνδρες μάχονται να κερδίσουν την εύνοια του πλήθους, για να προαγάγουν τα συμφέροντά τους (Christ, 2006: 21, 23).

Η πολιτική συμπεριφορά του καθενός εξαρτιόταν από προσωπικούς στόχους και ενδιαφέροντα. Ένας φιλόδοξος (φιλότιμος) που σχεδίαζε πολιτική καριέρα, θα ήταν συνεπής στις υποχρεώσεις του και ίσως ενεργούσε εκούσια. Ένας ασυνείδητος (πονηρός) θα έκανε ο,τιδήποτε να αποφύγει το ρίσκο και το κόστος των πολιτικών καθηκόντων. Μια άλλη επιλογή ήταν να συμμετέχει το λιγότερο δυνατό, απολαμβάνοντας ταυτόχρονα τα οφέλη του πολίτη (Christ, 2006: 38). Αν και, σύμφωνα με την πολιτική ιδεολογία, η συμμετοχή ήταν εκούσια και αυθόρμητη, οι πολίτες γνώριζαν ότι τα καθήκοντά τους ήταν εντέλει υποχρεωτικά, όπως αποδεικνύεται από τον χαρακτηρισμό *τά προσταττόμενα και τά δέοντα*. Η πόλη, ωστόσο, βασιζόταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, για να διασφαλίσει την εκπλήρωση των υποχρεώσεων των πολιτών. Έτσι, ενώ οι στρατηγοί καθόριζαν τη στρατιωτική υπηρεσία, η πόλη στηριζόταν σε πολίτες για δημόσια δίωξη της αποφυγής στράτευσης, της λιποταξίας ή δειλίας. Παρομοίως, ενώ αξιωματούχοι αναλάμβαναν τη διεύθυνση των *λειτουργιών* και της *εισφοράς*, η πόλη στηριζόταν σε εύπορους πολίτες να αστυνομεύουν τους εταίρους τους (Christ, 2006: 41-2).

Μπορούμε να ενστερνιστούμε την άποψη του Finley ότι υπήρχε ένα αίσθημα πολιτικής ευθύνης, αλλά πρόκειται για μια υποκειμενική έννοια που δύσκολα αποδεικνύεται (Finley, 1996: 161). Είναι πολύ εύκολο να αγκιστρωθούμε στις περιπτώσεις ανεύθυνης συμπεριφοράς και να καταδικάσουμε ένα ολόκληρο σύστημα. Πρέπει άλλωστε να είμαστε επιφυλακτικοί στις θέσεις των συγγραφέων εκείνης της εποχής, των φιλοσόφων και των ρητόρων που κατήγγειλαν την κακή λειτουργία του καθεστώτος. Ο Πλάτωνας, ο Ξενοφώντας, ο Ισοκράτης ή ο Αριστοτέλης θεωρούσαν ότι η ισότητα ήταν μια άδικη δημοκρατική αρχή, γιατί οι άνθρωποι από τη φύση τους είναι άνισοι και γιατί παραχωρούσε την κυριαρχία και τη λήψη των αποφάσεων σε έναν αδαή όχλο. Όσο για τους ρήτορες, πρέπει να δεχτούμε ότι έπρεπε να κλονίσουν την υπόληψη των αντιπάλων τους αποδεικνύοντας ότι δε σέβονταν τους νόμους (Mossé, 2003: 222).

Είδαμε ότι με τους θεσμούς της κλήρωσης και του μισθού διασφαλιζόταν η ίση συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινά. Σίγουρα υπήρχαν απαθείς πολίτες αλλά σε τι ποσοστό δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Εξάλλου ο ιστορικός οφείλει να παρατηρήσει ότι, όσο και να προσπαθούσαν οι πολίτες να ξεφύγουν από τις δεσμεύσεις και τις υποχρεώσεις, αν δεν υπήρχε συμμετοχή, δεν θα λειτουργούσε το

πολίτευμα, το οποίο όμως γνωρίζουμε ότι όντως λειτούργησε. Η σταθερότητα της δημοκρατίας, πάντως, ήταν βαθιά, κάτι που εκφραζόταν με τη σιωπηλή ίσως, αλλά πραγματική, παρουσία του λαού. Το γεγονός ότι τα πράγματα δεν ξέφευγαν τόσο συχνά από τον έλεγχο δείχνει πόσο νομοταγής γενικά ήταν η συμπεριφορά των πολιτών. Σίγουρα, ο βαθμός συμμετοχής υπήρξε μεγάλος, αλλά προφανώς δεν ήταν τόσο εξιδανικευμένος. Ο ελεύθερος χρόνος, οι οικονομικοί παράμετροι, το ατομικό συμφέρον και η φιλοδοξία ήταν κρίσιμοι παράγοντες για τη συμμετοχή. Ορισμένοι παράγοντες ενθάρρυναν τη συμμετοχή των πολιτών, ενώ άλλοι την εμπόδιζαν. Σιγά-σιγά, με την παραφθορά του πολιτεύματος, υπήρξαν κωλύματα, εκφυλίστηκε η συμμετοχή, καθώς το φορτίο ήταν βαρύ και οι πολίτες δεν μπορούσαν να το επωμιστούν. Ωστόσο, το «επάγγελμα» του πολίτη αποτέλεσε καθημερινή πραγματικότητα επενεργώντας δραστικά στα πολιτικά δρώμενα, συμμετέχοντας στη διαμόρφωση και τη λήψη των αποφάσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ., 2004 *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία*, Αθήνα - Κομοτηνή : Σάκκουλα Α.

Adkins A.W.H., 2010 *Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην Αρχαία Ελλάδα : από τον Όμηρο ως τον πέμπτον αιώνα*, Αθήνα : Καρδαμίτσα, μτφρ. I.N. Περυσινάκης.

Andrewes A., 2003 *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μτφρ. Α. Παναγόπουλος,.

Cohen R., 1992 *Αθηναϊκή δημοκρατία : από τη γέννησή της ως το θάνατό της*, Αθήνα: Ειρμός, μτφρ. Α. Κόντος.

Christ R. M., 2006 *The Bad Citizen in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press

Humbert M., 2012 *Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί της αρχαιότητας*, Αθήνα: Θεσσαλονίκη : Εκδόσεις Σάκκουλα, μτφρ. I. E. Τζαμτζής.

Finley M.I., 1996 *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, Ηράκλειο : Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, μτφρ. Σ. Βουτσάκη.

Flacelière R., 1990 *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα: Παπαδήμας, μτφρ. Γ. Δ. Βανδώρου.

Gschnitzer F., 2016 *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας : από τα μυκηναϊκά χρόνια ως το τέλος της κλασικής εποχής*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μτφρ. Α. Χανιώτης.

Μάνεσης-Σπυρόπουλος, 1995 «Το πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας» στο *Η αθηναϊκή δημοκρατία : μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, Αθήνα : Ακαδημία Αθηνών, σσ :41-73

Mossé C., 1996 *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας, μτφρ. Ι. Παπακωνσταντίνου.

Mossé C., 2002 *Οι Θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, μτφρ. Μ. Παπαηλιάδη.

Mossé C., 2003 *Πολιτική και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας, μτφρ. Κ. Μπούρας.

Ρομποκού – Καραγιάννη Α., 1999 *Η συμμετοχή του πολίτη στην αθηναϊκή δημοκρατία*, Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλα Α.

Σακελλαρίου Μ. Β., 2016 *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο : Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Sinclair R.K., 1997 *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, μτφρ. Ε. Ταμβάκη.

Shuller W., 2001 *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μτφρ. Α. Καμάρα και Χ. Κοκκινιά.

Τουλουμάκος Ι. Σ., 1979 *Η θεωρητική θεμελίωση της δημοκρατίας στην κλασική Ελλάδα*, Αθήνα : Παπαζήσης.